

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПОГРОМ НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ УСТАНОВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НАПРИКІНЦІ 20-х РОКІВ XX СТ.

Радянська компартійна система наприкінці 20-х років XX ст. розпочала кампанію гоніння проти українських учених. Розпочалася вона з осудження антирадянської діяльності академіка С. Єфремова. Члени політбюро ЦК КП(б) навіть дійшли висновку про потребу висилення Сергія Єфремова за межі України.

Проти українських вчених велася планомірна та хитра політика. Навіть таємний інформатор ГПУ зрозумів суть цієї політики більшовиків, спрямованої на знищення української науки. Він писав: „Сьогодні піднімають кампанію проти Єфремова і в той же час виставляють кандидатуру в члени Всесоюзної Академії Грушевського. Це ж підхід. Адже через деякий час почнуть похід проти Грушевського“¹.

Водночас інспіратори кампанії проти Сергія Єфремова прагнули не допустити його об'єднання з Михайлом Грушевським. У газеті „Комуніст“ 22 грудня опубліковано статтю проти Грушевського, у якій було також протиставлено позиції обох вчених. З цього приводу С. Єфремов у своєму щоденнику записав: „В „Комуністі“ — стаття проти Грушевського. Кажуть, що комуністи віднайшли „блок між Єфремовим і Грушевським“. І вирішили — вдарити і по Грушевському. Просто бедлам якийсь“².

Хоча Грушевський ставився з неприязню до Єфремова, однак він не міг взяти участі в інспірованій проти нього кампанії. Про це свідчить запис у щоденнику С. Єфремова від 10 грудня 1928 р.: „Рада. Нудьга безкінечна, і балаканина теж безкінечна. Під час засідання до мене підсів Грушевський і зашепотів: „Коли я довідався, що проти Вас мають бути репресії, то заявив Левицькому, що це на Україні викличе обурення і я перший протестуватиму. Левицький переказав про це Скрипникові, що був тоді в Москві, і Скрипник, порадившись з Менжинським, вирішили, що репресії проти Вас були б на цей час політичною помилкою“³. С. Єфремов за інформацію подякував, але в щирість М. Грушевського не повірив.

Ситуація, яка склалася у ВУАН, була відома й реально оцінена за кордоном. Дмитро Дорошенко 30 грудня 1928 р. писав Івану Кревецькому до

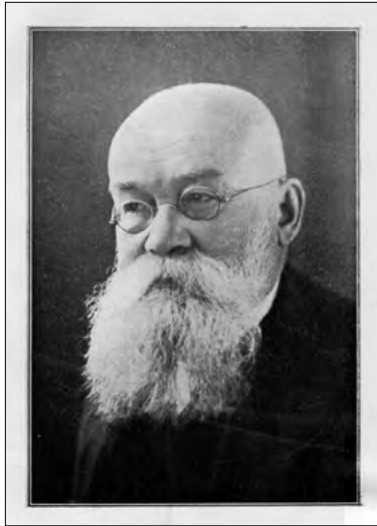
Львова: „Чув я, що на Радянській Україні розпочинається такий самий похід проти Грушевського, як і проти Єфремова. Уже появилася десь в „Комуністі“ чи що стаття про нього, і це в Києві (а я це чув звідти) розглядають як сигнал до загального походу проти старого. Все це дуже сумно. Вб'ють останній притулок незалежної наукової думки, і українська історіографія обернеться в „історичний марксизм“ ala Javorskyj... Який би там наш старий не був, а все ж таки він багато робить для української науки, і тепер жаль буде, як обріжуть йому крила“⁴.

Тим часом у Москві відбувалася I Всесоюзна конференція істориків-марксистів. На ній працювало п'ять секцій, одна з яких — секція історії народів СРСР — розпочала роботу з доповіді Матвія Яворського „Про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці“. Багато уваги в ній присвячено критиці історичної школи Михайла Грушевського, який, мовляв, створив теорію „безкласової“ української дрібнобуржуазної самостійності. Газета „Правда“, коментуючи цей виступ, писала: „Академік Грушевський, хоча й приймає офіційно Жовтневу революцію, неодноразово декларував зміну своєї політичної позиції щодо Радянської України, по-суті, залишився на своїх старих позиціях“⁵.

Утім, критикував Матвій Яворський не лише Михайла Грушевського, а й академіків Дмитра Багалія, Миколу Василенка, а також В'ячеслава Липинського. Він наголосив, що криза української історичної науки триває, а старі буржуазні історичні концепції в Україні починають оживати. Проте під час дискусії промовці засвідчили, що марксистської історіографії в Україні немає, а також довели, що концепція самого Яворського нічим не відрізняється від концепції Грушевського.

Політбюро ЦК КП(б)У 09. 01. 1929 прийняло постанову „Про Академію наук“, якою передбачено: „Визнати необхідним зміну нашої лінії відносно матеріальної підтримки Грушевського“⁶.

Після ухвалення згаданої постанови прізвище Грушевського майже не фігурувало в протоколах

Михайло Грушевський.
Київ, 1927 р.

¹ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934.— К., 1996.— С. 220.

² Архів НАН України, ф. 257 (Щоденник С. Єфремова.— 1928.— 22 груд.).

³ Пристайко В. Михайло Грушевський...— С. 228.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 990, арк. 107.

⁵ Секция истории народов в СССР // Правда.— 1929.— 4 янв.

⁶ Пристайко В. Михайло Грушевський...— С. 228—229.

засідань Політбюро ЦК КП(б)У. Критика історика була ще порівняно спокійною і стосувалася його наукової діяльності. Це було пов'язано з тим, що на тоді, по-перше, основний ідеологічний удар був спрямований проти С. Єфремова та членів так званої Спілки визволення України, справу якої ДПУ сфальсифікувало. По-друге, була розгорнута дискусія з приводу схеми історії України, котру запропонував М. Яворський⁷.

Дискусія, яка тривала чотири дні (15, 20, 24 і 28 травня 1929 р.), відбувалася в історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму. Вона була зумовлена рецензією московського історика Павла Горіна на книжку Матвія Яворського „Історія України у стислому нарисі“, опублікована в лютому 1929 р. у газеті „Правда“. Під час дискусії погляди вченого кваліфікувалися як дрібнобуржуазно-націоналістичні, а також як прокуркульські, що йдуть у річищі „правих ухильників“⁸.

Хоча дискутувалася схема історії України Матвія Яворського, опоненти не залишили поза увагою ставлення до історичної концепції М. Грушевського. Чимало критиків М. Яворського намагалися довести спорідненість його поглядів на українську історію з поглядами М. Грушевського або звинуватити у примиренському ставленні до буржуазної історіографії⁹.

Точних свідчень про реакцію Михайла Грушевського на цю дискусію немає, хоча дослідники цього періоду Володимир Пристайко та Юрій Шаповал наводять донесення таємного інформатора ДПУ, який, посилаючись на розмову з М. Василенком, писав, що М. Грушевському має бути все це неприємним, і йому, очевидно, ще „перепаде, якщо вже в газетах почали писати про дрібнобуржуазність теорії Грушевського“¹⁰.

С. Єфремова заарештували 21 липня 1929 р. Розпочалася інтенсивна підготовка до процесу СВУ. Від Михайла Грушевського вимагали публічно висловитися щодо СВУ, однак він, як тільки міг, уникав таких оцінок.

Утім, Микола Скрипник зробив ще одну спробу залучити М. Грушевського до керівної роботи у ВУАН. На його пропозицію Політбюро ЦК КП(б)У 22 листопада 1929 р. постановило новити склад президії академії. М. Скрипнику було доручено поговорити з М. Грушевським щодо можливості висунення його кандидатури. Великої надії на те, що М. Грушевський погодиться, не покладали, бо було застережено: у разі відмови в члені президії висунути М. Яворського. Як і очікувалося, М. Грушевський відмовився ввійти до складу президії ВУАН¹¹.

Хоча історик й уникав оцінок щодо СВУ, так тривати довго не могло. Після сесії ради ВУАН тоді ж, у листопаді 1929 р., із М. Грушевським зустрілися робітники-металісти і почали розпитувати про СВУ. Відповідав М. Грушевський обережно, посилаючись на хворобу та відсутність на деяких

засіданнях. Проте змушений був дещо сказати. „Щодо останніх подій,— говорив він,— що мали місце в Академії у зв'язку з арештами деяких наукових співробітників у справі СВУ — це в деякій мірі, зрозуміло, відбилося на роботі Академії, бо вийняло з роботи деяких робітників [...]“

В самій справі СВУ ми поки маємо лише комюнікат ДПУ. Буде процес, він виявить все докладніше [...]

Ми побачимо тоді власний образ того, що діялося. Я розумію тривогу, що охопила робітників і, зокрема, наукові кола, але я певен, що Республіці нашої, на чолі якої стоять випробувані керівники, нічого не може загрожувати [...]

Як можна мені ставити питання про відношення до цієї справи? Які ж можуть бути сумніви, коли виявляється який-небудь напад на радянську державу, чи її роботу, це є замах на всю нашу роботу.

Я активний робітник на радянській ниві. Тут між нами немає ніякої різниці. Ми всі тут все одно“¹².

Після публікації цього інтерв'ю в газеті „Пролетарська правда“ в суспільстві, насамперед інтелігенція, зрозуміли, що лише М. Грушевський зумів зберегти свою честь. Л. Івченко у своїх спогадах писала, що тоді, коли всі засуджували ворожу діяльність С. Єфремова, „єдиною світлою постаттю в цьому відношенні був М. С. Грушевський. Чи він сварився з С. О. Єфремовим перед тим, чи ні — але він не кинув каменем на Єфремова, коли той опинився за ґратами. Серед закликів преси „засудити“ і „покарати“ приємним винятком були два—три рядки інтерв'ю з М. С. Грушевським, де він заявив: „Поскільки ми маємо про справу СВУ тільки комюнікат ДПУ, ми не можемо про неї нічого сказати, аж поки довідається факти“¹³. На ту пору ці слова М. Грушевського були вершиною мужності. Восени 1929 р. було піддано нищівній критиці одного з найближчих колег Михайла Грушевського Осипа Гермайзе“¹⁴.

Уже в листопаді—грудні 1929 р. на сесії ВУАН було переглянуто структуру історичного циклу згідно з марксистською періодизацією, відповідно перерозподілено кафедри. За М. Грушевським залишили кафедру історії України доби промислового капіталізму 1860—1890 рр. Однак сам М. Грушевський і його співробітники не могли працювати лише в цих рамках, тому згодом кафедрі віддали для дослідження всю добу раннього торговельного капіталу (перша пол. XV — пол. XVII ст.). Проте історичні установи М. Грушевського досліджували також період другої половини XIX ст. З огляду на це, у квітні 1930 р. після дебати було затверджено паралельне існування двох кафедр (одна з них — Дмитра Багалія) для дослідження торговельного капіталу від XV до третьої чверти XIX ст. Кафедрі передісторії України очолив Дмитро Яворницький, кафедрі історії України доби феодалізму — Михайло Слабченко, кафедрі історії України доби імперіялізму — Матвій Яворський¹⁵.

⁷ Шаповал Ю. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії.— К., 1993.— С. 91—92.

⁸ Пристайко В. Михайло Грушевський...— С. 80.

⁹ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934).— К., 1993.— С. 91—96.

¹⁰ Пристайко В. Михайло Грушевський...— С. 80.

¹¹ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського...— С. 102.

¹² Див.: Правда.— 1929.— 1 груд.

¹³ Цит. за: Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність.— К., 1993.— С. 121—122.

¹⁴ Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України.— 1929.— С. 55—69.

¹⁵ Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України. Ін-т рукопису), ф. 10, спр. 1686, арк. 4.

Михайло Грушевський не мав змоги опиратися цьому перерозподілу, адже його вплив в академії постійно послаблювався. Його не обрали навіть до складу президії історико-філологічного, згодом і соціально-економічного відділів ВУАН, а на засідання президії ВУАН запрошували епізодично.

У цих важких умовах М. Грушевський намагався об'єднати кадрові сили старих комісій, які були розпущені наприкінці 1929 р., у комісії порайонного дослідження України. Проте ця пропозиція була відхилена. Тоді ж комісію Києва і Правобережжя поділили на комісію історії Полісся (яка почала діяти з січня 1930 р.) та комісію Правобережжя, яка так і не була сформована, бо березнева сесія ВУАН ліквідувала всі порайонні комісії. Залишили лише одну комісію історії Західної України, яку відокремили від кафедри М. Грушевського і підпорядкували безпосередньо президії. Окрім того, 4 січня 1930 р. ухвалою історико-філологічного відділу від кафедри М. Грушевського було відокремлено археографічну комісію і передано безпосередньо відділу. До складу комісії були включені всі академіки-історики України.

На березневій сесії ВУАН ліквідували також науково-дослідну кафедру історії України й об'єднали комісії історичної пісенності, культурно-історичну та кабінет примітивної культури.

Структурно-функціональні зміни були зроблені до 15 вересня 1930 р. згідно з постановою Наркомату освіти про створення інститутів. Академія обов'язково мала працювати за п'ятирічним планом роботи.

У липні—серпні 1930 р. установи ВУАН обстежували бригади та комісія Робітниче-селянської інспекції, до складу яких входили, крім державних і партійних посадових осіб, робітники київських заводів. Про методи роботи цієї комісії розповідали співробітники М. Грушевського, яких везли на „чистку“ в „Арсенал“ чи на якийсь інший завод: „Погрузили нас, як дрова, на грузовик і повели, ніби на сміховище. А там також не чистка, а насмішка“¹⁶.

Згадана комісія підготувала висновки на 52 сторінках, у яких вказувала на потребу перебудувати роботу всіх установ Першого відділу „під кутом зору сьогоденнішого дня“¹⁷.

Із завершенням обстеження, яке тривало впродовж двох тижнів, було проведено „чистку“ в історико-філологічному відділі через недостатню наукову кваліфікацію. Були заготовлені характеристики кожного, хто підлягав „вчищенню“. Для прикладу: „В. Денисенко. Учень Грушевського. Протягом довгого часу проводив ворожу пролетаріатові роботу. В комісії культурно-історичній грушев'янець Денисенко разом з грушев'янцем Глядківським замість того, щоб вивчати революційний побут і ті зміни, що сталися внаслідок соціалістичної революції серед робітників і селян, вивчав менш актуальні історичні явища — „Толока і супряг за капіталізму“ [...] намагався ідеалізувати народництво“. І безапеляційний висновок — „з посади звільнити“.

У характеристиці наукового працівника Остапа Павлика наголошувалося: „...як баласт, до науко-

вої роботи нездарний, висуванець з школи Грушевського, не позбавився ще нац-демівщини — з роботи звільнити“. В архівах збереглися подібні висновки також на інших співробітників історичного циклу ВУАН¹⁸.

Ознайомившись із висновками згаданої комісії, 30 серпня 1930 р. М. Грушевський надіслав наркому Робітниче-селянської інспекції, а також президії ВУАН, наркомові освіти та секретареві КП(б)У записку-протест із приводу цих висновків і „чистки“ апарату ВУАН. Академік протестував проти визнання вартою наукового дослідження лише історії XIX—XX ст., особливо періоду революції. Такий підхід, на його думку, був занадто вузьким, хибним, а отже, небезпечним. „Всяка доба, — писав М. Грушевський, — являється синтезом попереднього, в котрім борються, комбінуються й синтезуються його протирічності. Без дослідження минулого досвід будь-якої доби економічно повисає в повітрі. Без знання минулого неможливе точне поняття про сучасне“¹⁹. Перегляд оцінок минулого не є „переживанням“ старого, як твердилося у висновках комісії, а є, як зауважував М. Грушевський, сенсом науки — постійно переоцінювати та доповнювати факти „в світлі нових комбінацій сучасного й уліпшених дослідчих методів“.

Академік доводив, що намагався так організувати історичну науку у ВУАН, щоб вона охоплювала всі хронологічні періоди й етнічні регіони, і це великою мірою вдалося. Якщо цього не дотримуватися, то ВУАН перетвориться на „академію практичних знань“. М. Грушевський також переконував, що не можна складати наперед плани та змушувати їх виконувати за п'ятирічку, вимагаючи певного результату. Він твердив, що робота історика зумовлюється наявністю матеріалу, а висновки, які потрібні з погляду моменту, часто не можуть бути здобуті прямим підходом, а потребують тривалих праць підготовчого характеру, що, з другого боку, дуже багато ділянок історії України не пов'язано з інтересами сучасності. Окрім того, у зв'язку з численним реорганізаціями у ВУАН, переформуванням структури історичних установ, розробити якийсь план просто неможливо.

М. Грушевський наголошував, що його установам, співробітникам та йому самому комісія приділила найбільше часу (близько тижня) і зробила лише негативний висновок. Хоча за шість років співробітники його кафедри видали 80 книжок, провели безліч наукових засідань, зокрема, 1928 р. — 97 засідань із 196 доповідями, які супроводжувалися дискусіями із залученням широких академічних кіл, 10 аспірантів захистили промовні роботи, ще 15 працюють над ними, залучили до співпраці багатьох зарубіжних вчених, зокрема з Галичини, що свідчило про авторитет української історичної науки поза межами України.

Попри це комісія звільнила з роботи трьох осіб з історичних установ, а загалом у академії — десять осіб²⁰.

М. Грушевський робив логічний політичний висновок: „З жалем мушу відзначити, що при обслідуванні моєї кафедри і її установ [...] яскраво визначився ухил на несприятливу оцінку і моєї

¹⁶ Пристайко В. Михайло Грушевський... — С. 240.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 359, оп. 17, спр. 148, арк. 3.

¹⁸ НБ України. Ін-т рукопису, ф. 10, спр. 1499, арк. 1—3.

¹⁹ Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia... — С. 260—268.

²⁰ Там само. — С. 265—266.

персональної наукової роботи та діяльності як академіка — керівника установ. Робилися нічим не оправдані зусилля доконче приліпити моїм працям ідеалістичну марку. Представити мене керівником слабим і нездалим...²¹

Записка-протест академіка М. Грушевського залишилась без відповіді. На його думку перестали зважати. Водночас комуністична фракція ВУАН 11 грудня 1930 р. ухвалила рішення: „Визнати за конче потрібне посилити ідеологічну боротьбу з М. Грушевським і його теоріями шляхом зачитання рефератів і критики його поглядів, шляхом поміщення рецензій і шляхом виступів в самій ВУАН”²².

Болісним ударом для М. Грушевського було закриття восени 1930 р. журналу „Україна” та знищення підготовленого до друку останнього номера. Журнал, будучи центральним історичним й українознавчим органом, мав незаперечний авторитет. З ним співпрацювали не лише наддніпрянські, а й галицькі та інші дослідники, котрі працювали за кордоном.

Найбільшою заслугою редколегії журналу „Україна” слід вважати видання творчого доробку істориків українського відродження 1920-х років, праці яких були підготовлені на широкій, унікальній, великою мірою втраченій нині архівній базі. Було опубліковано чимало безцінних джерел, невідомі літературні твори, об’ємний епістолярій.

Одним із найактивніших авторів був М. Грушевський, який опублікував у журналі понад 20 ґрунтовних статей, близько 50 рецензій та оглядів, десятки заміток, реплік і некрологів.

У цей період співробітники ДПУ, як доводять В. Пристайко та Ю. Шаповал, уважно стежили за настроями М. Грушевського і його середовища²³. Академіка пригнічувала і „чистка” у ВУАН, і звільнення працівників його історичних установ, і їх закриття, і те, що, збагнувши його безвихідне становище, від нього відходили близькі до нього люди, зокрема особистий секретар Федір Савченко. „Характерним є той факт,— повідомляв 5 червня 1930 р. таємний інформатор ГПУ,— що до Багалія прийшов Ф. Савченко, співаючи йому вихвальні пісні, згодом прохав його навчити мислити і працювати марксистськими методами.

Цей випадок зробив на Багалія сильний вплив і здивував його. Поділившись з цього приводу з проф. Оглобліним, він (Багалій) дошукувався справжніх причин візиту Федора Савченка.

Від самого початку обидва вони (Оглоблін і Багалій) подумали, що це є тактичним ходом із сторони Савченка, який діяв, може бути, навіть

за завданням Грушевського, але потім, проаналізувавши нинішнє становище „грушев’янців” і ту обставину, що до Д. Багалія на поклін приходив уже і Баранович, вони прийшли до наступного висновку: Ф. Савченко, безумовно, враховував, реальне становище, безперспективність опори на Грушевського (Грушевському і жити то небагато залишалось), врахував, що сам він, не маючи ніяких наукових праць, може залишитися ні з чим, і вирішив змінювати фронт.

Багалій допускає, що Савченко інформував, звичайно, Грушевського про „візит”, але, тим не менше, скрив перед ним справжнє становище²⁴.

Трохи пізніше чекісти констатували, що від М. Грушевського відходять й інші його колеги. Це було зумовлено не науковими розбіжностями, а страхом перед перспективою потрапити в немілість.

Незважаючи на ці надзвичайно важкі умови, М. Грушевський далі працював як науковець. У центрі діяльності історичної секції ВУАН у

Михайло та Марія Грушевські. *Київ, 1928 р.*

1929—1930 рр. перебувала академічна кафедра історії українського народу нової доби, переважно трьох останніх століть, яку він очолював. Із цією кафедрою була пов’язана науково-дослідна кафедра історії України, до складу якої входило два відділи: 1) історії України; 2) примітивної культури і народної творчості з кабінетом примітивної культури при ньому. Крім того, в 1929 р., як і раніше, при академічній кафедрі історії українського народу працювало 10 академічних комісій, які мали свої видання. Однак змінилася суть наукової роботи і вимоги до її організації та здійснення.

Перешкоджали роботі неефективні засідання, постійні скорочення фінансування соціальних наук. Багато часу витрачалося також на „безпосереднє обслуговування академічними установами робітництва і селянства на їх виробництві”. Історичні установи були змушені здійснювати шефську роботу над донецьким гірничим районом і його робітниками, над якими взяла шефство ВУАН. Історики залучалися до проведення екскурсій на тамтешніх підприємствах, читання лекцій, до участі в роботі робітничої преси району, зокрема для надання допомоги в українізації місцевих робітників. Окрім того, співробітники історичних установ повинні були читати лекції на підприємствах Київщини, у селах, наприклад, під час Великодніх свят, під час жнив тощо²⁵.

Багато часу М. Грушевський витрачав на участь у загальноакадемічних засіданнях стосовно питань нової структури ВУАН, планів її

²¹ Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia...— С. 267.

²² Старожитності.— 1992.— № 18—19.— С. 8.

²³ Пристайко В. Михайло Грушевський...— С. 90.

²⁴ Там само.— С. 224.

²⁵ НБ України. Ін-т рукопису, ф. 10, спр. 1686, арк. 5.

діяльності — як поточних, так і перспективних п'ятирічних. Додалися ще питання щодо підготовки до 10-річного ювілею Академії, котра розпочалася ще восени 1928 р., але здійснювалася до кінця 1930 р., на який перенесли святкування.

На початку 1929 р. М. Грушевського обрали, як відомо, академіком ВАН, а вже наприкінці квітня він взяв участь у її загальних зборах, зокрема у другій секції історичного відділення — історії народів СРСР. Адже його як академіка було призначено працювати на кафедрі народів СРСР, яка раніше називалася кафедрою історії народів Росії. З приводу цього М. Грушевський зазначив, що, на його думку, треба організувати при кафедрі якусь установу, котра забезпечувала б зв'язок між тією роботою над історією України, що здійснюється в Українській академії, та роботою у межах кафедри історії народів СРСР.

Саме в такому ракурсі М. Грушевський порушив це питання на загальних зборах ВАН 24 квітня 1929 р., пообіцявши втілити задумане через відповідні інстанції: академік мав намір заснувати Інститут української історії, щоправда, спочатку у складі наукового співробітника та вченого секретаря. Метою діяльності цього інституту М. Грушевський визначив узгодження або координацію досліджень ВУАН із дослідженнями Всесоюзнаї академії у сфері історії України в Росії, а також розроблення надзвичайно багатющого матеріалу з історії України, який зберігався в бібліотеках й архівосховищах Російської Федерації²⁶.

Пропозицію історика стосовно Інституту сприйняли позитивно. Перед її поданням Грушевський виклав свої погляди на організацію історичних досліджень загалом, секції історії народів СРСР зокрема, голові історичної групи — академіку Сергію Платонову, а також Михайлу Покровському і голові соціально-економічної групи Сергію Солнцеву. Всі вони виявили цілковите розуміння справи, лише академік М. Покровський попередив М. Грушевського, що в 1929—1930 рр. всі запропановані гуманітарні інститути не будуть профінансовані, бо прерогативу на першочергове фінансування мають академічні установи господарського характеру²⁷.

З приводу пропозиції М. Грушевського щодо створення Інституту історії українського народу на загальних зборах ВАН було ухвалено резолюцію: „Просити акад. Грушевського представити вмотивовану записку, після цього дати цій справі встановлений рух”²⁸.

Через кілька днів академік М. Грушевський на-

писав доповідну записку „Про потребу утворення Інституту української історії в складі АН СРСР”. Обґрунтовуючи її, він зазначав:

„Низка вдячних та невідкладних завдань стоїть перед Інститутом української історії, роблячи його бажаним та необхідним.

Так, найперше потрібна взаємна інформація — про досягнення української історіографії — для російської наукової публіки та про досягнення великоруської історіографії — для публіки української.

Далі — бібліографія української історії — особливо дослідження матеріалу російських періодичних видань, щоб скорше його можна було здійснити.

Видання історичних джерел, потрібних однаково для історії української та російської.

Реєстрація актового, історично-літературного, картографічного та художнього матеріалу, істотно важливого для української історіографії, що зберігається в архівосховищах, бібліотеках та музеях РРФСР”²⁹.

Доповідну записку М. Грушевський надіслав в АН СРСР, але на швидке вирішення питання не сподівався („не скорше, як років за два”).

Було також підтримано пропозицію М. Грушевського про участь ВУАН та її археологічного комітету в археологічних розкопках культури готів у Криму, що здійснюють АН СРСР, Академія матеріальної культури і німецькі археологи³⁰.

М. Грушевський не лише висував пропозиції, а й активно намагався втілити їх у життя. Як приклад, 24 травня 1929 р. видав відділ гуманітарних наук АН СРСР постанову, в якій схвалював пропозицію про створення Інституту української історії, але її реалізація відкладалася до організації Інституту західноєвропейської історії³¹. Проте М. Грушевський не відступив і все-таки домігся рішення про створення комісії з вивчення української історії при АН СРСР.

Однак ВУАН у здійсненні наукових досліджень мала великі труднощі. В історичних установах не вистачало спеціального технічного персоналу, тому вся відповідна робота лягала на наукових співробітників, не залишаючи часу на наукову роботу.

Одночасно цілком ліквідовувалася категорія постійних нештатних працівників, яких використовували протягом 1927—1929 років. Однак вони відіграли суттєву роль в організації історичних досліджень у ВУАН, виконуючи наукові доручення і систематично, з року в рік, здійснюючи планову наукову роботу. Якщо три роки тому налічувалося

Михайло, Марія Грушевські, невідома, [Ольга Коссак] та Катерина Грушевська. Київ, вул. Паньківська, 9, 1928 р.

²⁶ НБ України. Ін-т рукопису, ф. 10, спр. 17233, арк. 2—3.

²⁷ Там само.— Арк. 4.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.— Арк. 8—9.

³⁰ У Всесоюзній Академії наук: Звідомлення М. Грушевського // Україна.— 1929.— Кн. 3—4.— С. 167—172.

³¹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. 10, спр. 2438, арк. 154.

25 постійних нештатних наукових співробітників, у 1928 р.— 15, то на початку 1930 р. залишився лише один такий працівник, але і його мали до кінця року скоротити³².

Негативно вплинула на діяльність ВУАН також реорганізація історичної секції академії, кафедр та комісій в 1929—1930 рр.

Незважаючи на ці та інші негативні явища, академік М. Грушевський активно здійснював наукову роботу. Наприкінці квітня 1929 р. він видав першу частину IX тому історії України обсягом 600 сторінок, що охоплювала 1650—1653 рр., а у вересні віддав до друку другу частину. Однак та не виходила протягом року. Вона була обсягом 900 стор. й охоплювала період з 1654 по 1657 р. (до смерті Б. Хмельницького). Закінчив учений також першу частину VI тому „Історії української літератури“, яку, згідно з договором, підписаним з Державним видавництвом України, зобов'язався видати своїм коштом³³.

Опублікував М. Грушевський також кілька статей тієї ж доби, зокрема: „Сулимове військо в 1654 р.“ (Записки історико-філологічного відділу, т. 24); „Об'єднання східного слов'янства і експансивні плани на Балкані в рр. 1654—5“ (збірник на честь Я. Бідло); „До історії Переяславської Ради 1654 р.“ (Доклади Академії наук ССРСР); „Незвісний епізод з життя Дорошенка“ (Записки НТШ, 1930, т. С); „З приводу зносин Б. Хмельницького з Портою“ (Україна, 1930, № 6).

Під керівництвом науково-дослідної кафедри історії України, яку очолював М. Грушевський, і надалі відбувалася робота над актовим матеріалом 1657—1667 р. у Москві, Ленінграді, Львові, Кракові, Варшаві та Берліні, виявлялися невідомі й малознані матеріали до соціальної та культурної історії в архівах та бібліотеках — у рукописах та виданнях за кордоном.

Важливим напрямом роботи був пошук та опрацювання невідомих матеріалів до історії української історіографії, культурного, національного, політичного й революційного руху XVIII—XIX ст. в архівосховищах і бібліотеках Чернігова,

Полтави, Катеринослава, Одеси, Харкова, Москви, Ленінграда й інших міст.

Як наслідок, кафедра видала 1929 р. 16 книжок, обсягом 388 друкованих аркушів, серед них: V том праць історичної секції, 1—2-й випуски „Первісного громадянства“, сім книг часопису „Україна“, „Науковий збірник“, I том „Українського архіву“, 5-та книга збірника „За сто літ“, 2-га книга „Студій з історії України“.

На засіданні ради історичної секції ВУАН 8 жовтня 1929 р. академік повідомив, що Інтернаціональний комітет історичних наук, увівши історичну секцію до свого складу як науково-історичну організацію України, просить її обрати представника секції в комітеті, а також делегувати своїх членів у комісію комітету. Рада історичної секції ухвалила просити взяти на себе представництво секції в Інтернаціональному комітеті історичних наук голову секції академіка М. Грушевського³⁴. На черговому засіданні секції до комісії зазначеного комітету делегували М. Василенка, К. Копержинського, Є. Загороднього та В. Кричевського³⁵. Це, може, було одне з небагатьох засідань, яке справило на всіх позитивне враження.

Таким чином, у першій половині XX ст. репресії більшовицького режиму захопили Всеукраїнську академію наук і, зокрема, історичну секцію, якою керував М. Грушевський. Розпочалися вони з критики його історичної школи, продовжилися перебудовою історичних установ, звільненням низки співробітників, гонінням всього, що було пов'язане з М. Грушевським. Восени 1930 р. було закрито журнал „Україна“. Протести залишалися без відповіді. Перешкоджали роботі й неефективні засідання, і скорочення фінансування соціальних наук, й ідеологічна робота на виробництві. З обранням М. Грушевського академіком Всесоюзної академії наук вчений намагався перенести вивчення історії України на всесоюзний рівень, для чого запропонував конкретний план історичних досліджень. Незважаючи на труднощі, на кінець 1930 р. історичні установи під керівництвом М. Грушевського досягли значних успіхів.

Ярослав МАЛИК

ГАЛИЦЬКІ ЮВІЛЕЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Галицьке двадцятиліття життя та діяльності Михайла Грушевського справедливо вважається найбільш плідним у творчому плані періодом його біографії. Упродовж цього часу талановитий вихованець В. Антоновича став чоловіком постаттю української гуманітаристики й авторитетним громадським діячем, чия думка щодо шляхів вирішення будь-якого питання національного буття нетерпляче очікували й уважно обговорювали по обидва боки Збруча. Таке усвідомлення вагомості національного служіння М. Грушевського було властиве вже сучасникам ученого, насамперед

галицьким українцям, у розумінні яких приїзд новоіменованого професора до Львова у вересні 1894 р. став мало не епохальною віхою в історії краю — подією, що дала поштовх модернізації всіх сторін його життя. Заініційовані М. Грушевським зміни виявилися такими різючими, що згадана дата набула з часом певної символічності, тож у середовищі близьких співробітників голови НТШ виникла ідея про потребу її відзначення.

Уперше це сталося в 1904 р., коли феноменальна плідність десятирічної праці М. Грушевського у Львові викликала потребу уважніше пригляну-

³² Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia...— С. 273—274.

³³ НБ України. Ін-т рукопису, ф. 10, спр. 15214, арк. 1.

³⁴ Там само.— Спр. 2445, арк. 163—164.

³⁵ Там само.— Спр. 2446.

тися до його небуденної особистості. Відзначимо, що це був перший із відзначуваних сучасниками ювілеїв у житті автора „Історії України-Руси”. Генезу реалізації згаданого задуму ініціатори святкування змалювали у передмові до виданого на пошану вченого „Наукового збірника”: „В 1904 р. зродилася між бувшими учениками професора Михайла Грушевського така думка, щоби прилюдно пошанувати того Учителя за його дотеперішню професорську й наукову діяльність у Галичині. Саме в тім році минуло 10 літ, як в австрійську Україну прийшов він, майже не знаний тут молодий чоловік, щоби займати урядове становище професора всесвітньої історії з українською викладавкою мовою на львівському університеті, й одночасно з тим розпочався тут, за його ініціативою, живий, не знаний досі в Галичині науковий рух. По порозумінню з ширшим гуртом його прихильників вибрано форму цієї пошани — видання збірної книжки статей з поля історії, літератури, етнографії і т. д. Зложився комітет, що запросив до участі в виданні учеників Михайла Грушевського і прихильників його наукової та громадської діяльності”¹.

Збір текстів і видання самої книжки затяглося більше ніж на рік. Протягом цього часу представники оргкомітету (В. Гнатюк, Д. Коренець, І. Кревецький, С. Томашівський та І. Франко) звернулися до багатьох приятелів та учнів М. Грушевського з пропозицією надати свої статті для запроєктованого збірника. За задумом організаторів, він мав складатися з трьох частин. Перша мала би містити публікації про самого ювіляра, характеризуючи „ту духову атмосферу, яку витворив довкола себе проф. Грушевський”². Друга частина призначалася для історичних праць. Третя — для розвідок історико-літературного та етнографічного характеру.

Як свідчить розлоге листування секретаря оргкомітету В. Гнатюка, запрошені особи з великим ентузіазмом відгукнулися на заклик ушанування львівського професора. Особливо гаряче згадану пропозицію сприйняли учні М. Грушевського, котрі були безпосередніми свідками його різнопланової праці. Прикметно, що в їхніх листах проглядає розуміння відповідальності за якість підготовлених текстів, адже йшлося про вшанування близької людини. Наприклад, відгукуючись на пропозицію оргкомітету, Д. Коренець відповів: „Признання з боку Вашого ще і тому тішить мене, що то розвідка присвячена нашомулюбому Пану

Товаришу, залежало мені проте дуже на тім, щоби нею справді причинитись до його звеличання”³. Деякі з учнів М. Грушевського, з огляду на визначену структуру збірки, запропонували редакції на вибір декілька можливих тем. Так, у відповідь на запрошення В. Гнатюка, О. Сушко сказав, що „до участі зголошуюсь як найохотніше”, і запропонував на вибір два тексти: „Мої спомини про його [М. Грушевського] розмови, його вплив та популярність не лише між своїми учениками, але й між нашою молодіжкою взагалі” та „Смерть Дмитра Самозванця. Історичний нарис”⁴.

Втім, незважаючи на тривалий підготовчий період, не всі зголошені до участі у виданні автори встигли підготувати обіцяні статті. Наприклад, так і не надіслав жодної з обіцяних розвідок О. Сушко. Очевидно, він був не єдиний, адже самі ініціатори видання у передмові згадали „численних прихильників”, що „задля злоби дня не могли докинути своєї частини”⁵.

Внаслідок тривалої підготовки „Науковий збірник” вийшов з друку тільки на початку лютого 1906 р. А вже в неділю 25 лютого у приміщенні львівського готелю Л. Штадмілера було влаштовано урочистий комерс з ушанування М. Грушевського. На ньому, як зазначала газета „Діло”, „взяло участь кількадесят мужчин і пань зі Львова і з провінції”⁶. За свідченням присутнього на святі члена оргкомітету В. Гнатюка, загалом зібралося близько 50 осіб, серед яких були й гості з Коломиї, Перемишля, Бережан та інших галицьких осередків.

Після урочистої вечері першим на святі виступив найстарший член оргкомітету Іван Франко, котрий у своїй проникливій, за оцінками присутніх, промові змалював епохальність наукової праці українського професора для Галичини, згадавши також про численні перешкоди, котрі довелося у своїй діяльності долати М. Грушевському. Відзначимо, що про зміст виступу І. Франка ми сьогодні знаємо лише зі слів В. Гнатюка, тож наведемо дещо довшу цитату: „Він [М. Грушевський] став у нас не тільки репрезентантом української науки на університетській кафедрі, не тільки організатором наукової праці в семінарії та в секціях Наукового Товариства ім. Шевченка, не тільки центром оживленого наукового і літературного руху на нашій частині України. В ньому ми шануємо ще щось більше, бо чоловіка ясної, критичної думки та чистого і незломного характеру. Він із сього погляду став учителем нашого молодого покоління і помітним чинником у наших

Михайло Грушевський.
1906 р.

¹ Передмова // Науковий Збірник присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904).— Львів, 1906.— С. V.

² Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 30, арк. 66.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 368, оп. 1, спр. 171, арк. 2 зв.

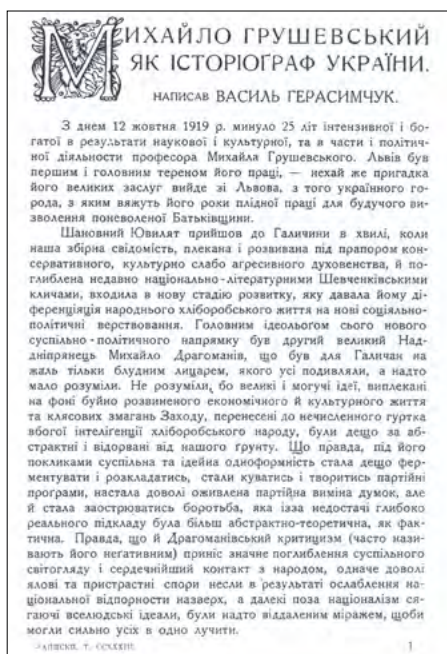
⁴ Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2282, арк. 91.

⁵ Передмова...— С. V.

⁶ В честь професора Мих. Грушевського // Діло (Львів).— 1906.— Ч. 35.— С. 3.

громадським розвою. Він зумів злучити біля наукової праці людей різних таборів і напрямів; своїм критичним умом він сильно протиділав розвою славної галицької бляги та фразеології, а від його правого характеру відсакувало все дволичне, безпринципне та безхарактерне⁷. Пізніше промовець передав М. Грушевському розкішно оправлений „Науковий збірник“. За свідченнями кореспондента „Діла“, слова І. Франка викликали сильне враження серед учасників комерсу і навіть „зворушили ювілята до сліз“⁸.

Від імени університетських вихованців М. Грушевського привітав учитель української гімназії у Перемишлі Д. Коренець. Він також вказав на масштабність розгорнутої старшим колегою у Галичині діяльності: „Яко учитель і друг молодіжи, провідник і організатор наукової роботи в науковім Товаристві ім. Шевченка, учений автор дуже численних праць наукових проф. Грушевський розвів таку діяльність широку і пребагату в наслідки, що прямо трудно й подумати, як на це стало сил одного чоловіка“⁹.

Перша сторінка статті В. Герасимчука „Михайло Грушевський як історіограф України“
(*Записки НТШ. Львів, 1922, т. CXXXIII*)

Після згаданих промов В. Гнатюк прочитав понад двадцять привітальних телеграм із Києва, Перемишля, Станіслава, Бережан, Рогатина, Снятина, Кракова, Праги та Відня. Наприкінці свята виступив сам ювіляр, який „подякував в довгій промові, повній глибоких гадок, учас-

никам за честь, котру ему віддали, прирікаючи, що й на будуче, як дотепер, присвятить своїй улюбленій праці“¹⁰. У згаданому виступі М. Грушевський, зі слів В. Гнатюка, наголосив, що у влаштованому на його честь святі вбачає вшанування праці всього об’єднаного довкола нього кола співпрацівників, „згрупованого на службі тій ідеї [...] — піднести українську народність понад рівень простої етнографічної відмінності, якою була вона в очах багатьох, уважаючися лише прищипкою, провінціалізмом, засудженням на те, аби безвихідно тягтися в хвості чи то російської чи то польської культури, — навчити саму українську суспільність дивитися на себе як на націю й міряти свої потреби мірою сучасної культурної нації й ставити до себе самої такі вимоги“¹¹.

Ювілей 1906 р. відображено і в епістолярії М. Грушевського. В багатьох листах ученого вітали колеги та учні, головню виправдовуючи власну відсутність на комерсі. Наприклад, З. Кузеля писав: „Висилаючи сей перший лист по святкуванню ювілея Вашої десятилітньої діяльності, я ще раз прошу прийняти від мене найщиріші бажання; мені дуже жалко, що мій стан здоров’я і моє заняття не дозволили мені особисто заявити Вам мою глибоку пошану для Вашої особи і Вашої научної діяльності“¹². Деякі наддніпрянські приятелі М. Грушевського, із запізненням вітаючи його з першою ювілейною датою, нарікали на київських українців, котрі з запізненням поінформували широку громадськість про львівський комерс¹³.

Саме святкування залишило у М. Грушевського до певної міри амбівалентні враження. Так, доволі скептичними виявилися безпосередні рефлексії ювіляра стосовно організації та перебігу комерсу. У своєму щоденнику М. Грушевський занотував: „О 6 [години] були засід[ання] секції й археографічної комісії, потім пішли на комерс. Нічого собі, але промови не були роздані, і другого дня Дзиджора поясняв, що слухачі, молодіж були невдоволені з промови Корінця [...] Гарною була промова Франка, телеграми з Київа — ліпше б їх не було. Взагалі я того комерсу не дуже мало надіявся, й мав по нім не дуже милий смак, особливо на перших порах. Треба б було зробити ще в тісніший круг“¹⁴.

Натомість, з дещо пізніших спогадів М. Грушевського дізнаємося, що він був приємно заскочений такою увагою галицької громади до своєї особи. Особливо припав йому до душі розкішно виданий збірник праць. У написаній того ж 1906 р. з нагоди сорокаріччя „Автобіографії“ історик відзначив: „Велика честь і утіха в тім часі стріла мене зі сторони моїх учеників і прихильників, що з нагоди десятиліття моєї наукової й громадської праці в Галичині пошанували мене виданням розкішного збірника“¹⁵.

⁷ В. [Гнатюк В.] Честь праці! // Літературно-науковий вісник (далі — ЛНВ).— Львів, 1906.— Т. 33.— С. 556.

⁸ В честь професора Мих. Грушевського.— С. 3.

⁹ Коренець Д. Ювілей науки // Учитель (Львів).— 1906.— Ч. 10.— С. 143.

¹⁰ В честь професора Мих. Грушевського.— С. 3.

¹¹ В. [Гнатюк В.] Честь праці! — С. 557.

¹² Листи Зенона Кузеля до Михайла Грушевського / Упоряд.: В. Наулко, В. Старков.— Запоріжжя, 2005.— С. 30.

¹³ Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об’єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському).— К., 2009.— С. 40.

¹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 105.

¹⁵ Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.— С. 213.

Через кілька днів після комерсу — 28 лютого — на засіданні Виділу НТШ М. Грушевського вкотре привітали його колеги. Під час самих нарад, за інформацією „Хроніки НТШ”, „на внесенє д. В. Гнатюка постановив Виділ причинитися від себе до пошанованя праці голови проф. М. Грушевського в товаристві з нагоди святкування десятилітньої її річниці і покрити частину коштів видання „Наукового Збірника“, виданого окремим комітетом”¹⁶. Рукописний варіант протоколу засідання Виділу деталізує інформацію „Хроніки”: йшлося про те, щоб „почислити друк „Наукового Збірника“, виданого Комітетом, по коштах продукції, а крім того покрити 33 % коштів накладу”¹⁷. Завершили своєрідне вшанування М. Грушевського українські студенти, які 1 березня зробили йому овацію в університетській залі.

Титульна сторінка Наукового збірника, присвяченого М. Грушевському. Львів, 1906 р.

Відзначимо, що якщо саме свято не вийшло поза межі Галичини, то значно більший резонанс мав виданий об'ємний „Науковий збірник“, в якому взяли участь усі відомі представники тогочасної української гуманістики, а серед них — майже половина учнів М. Грушевського. У „Передмові“ до збірника, котру підписали члени оргкомітету, прозвучали перші узагальнені оцінки наукової праці М. Грушевського. Його приїзд до Галичини було названо „історично-важним фактом“, а діяльність — „головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили“. Внаслідок їхньої солідарної праці „українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки, навіть природописні, перестали лежати облогодом, або ледви примітивно обробленим полем, як було доси“. Не менш вагомим, йшлося в передмові, був вплив М. Грушевського на громадське життя. Відзначили організатори ювілею й національне значення „Історії України-Руси“ — „величавої основи української історичної науки і невичерпаного жерела національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освідмлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів...”¹⁸

Попри молодість самого ювіляра (не повних сорок років!), було здійснено спробу визначити його місце у національному пантеоні. Тут автори передмови уперше співвіднесли діяльність М. Грушевського з національною працею Тараса Шевченка та Михайла Драгоманова. Зауважимо, що саме з їхньої легкої руки надалі — аж до поразки Визвольних змагань — позиція М. Грушевського в національних „святцях“ поряд зі Шевченком і Драгомановим лише зміцнювалася та ставала загальноновизнаною не лише в патріотичних колах, але й у середовищі зацікавлених українським рухом представників інших народів. Вихід „Наукового збірника“, яким, як у своєму огляді книги писав дописувач „Діла“, „ушановано нашого героя праці”¹⁹, було помічено далеко за межами Львова, що привернуло увагу до постаті М. Грушевського. На сторінках наддніпрянської періодики, подібно як і в Галичині, вказувалося на непромінальність праці львівського професора для поступу українства на зламі століть. Так, підносячи всебічність національного служіння М. Грушевського, Д. Дорошенко на шпальтах полтавського „Рідного краю“ підкреслив: „Пр[офесор] Грушевський [...] самий енергійний громадський діяч в найкращім розумінню єного слова”²⁰.

Найбільшою ж аналітикою вирізнявся допис Б. Грінченка у київській „Новій громаді“. На початку своєї статті він слушно зауважив, що вже сама незвичність відзначення десятиліття праці М. Грушевського (за словами Б. Грінченка, „неповні ювілейні літа“) свідчить про винятковість його впливу на тогочасне українство. Б. Грінченко насамперед торкнувся національної значущості наукової праці ювіляра, виправдано фокусуючись на феноменальності „Історії України-Руси“. Три прикмети, вказує автор, роблять її визначним явищем українського життя: реконструкція нашого минулого „з самого його початку“, розуміння української історії як буття нації і, врешті, сама українська мова видання. Не оминув Б. Грінченко й вагомості науково-організаційної праці ювіляра, підкресливши, що за роки його керівництва НТШ „виявило таку щирі, енергичну діяльність”²¹. Не менш вагомим наслідком організаційної праці М. Грушевського у Львові було названо виховання нової генерації істориків. Саме Б. Грінченко уперше серед українських оглядачів вказав, що „проф. Грушевський витворив круг себе цілу школу людей, що поважно працюють тепер коло історії і зв'язаних з нею наук”²². У підсумку, підкреслює автор допису, саме працею таких особистостей, як ювіляр, „держиться й процвітає життя нації”.

Відзначення першої ювілейної дати М. Грушевського привідкрило для нас певні тертя між львівським професором та його київськими колегами. Так, не всі наддніпрянські видання погодилися поінформувати свого читача про появу виданого з нагоди вшанування М. Грушевського у Львові „Наукового збірника“. Наприклад, „Громадська думка“ відкинула огляд ювілейної збірки авторства С. Томашівського, пославшись на мало-

¹⁶ Засідання Виділу // Хроніка НТШ.— Львів, 1906.— Ч. 26.— С. 2.

¹⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2204, арк. 75 зв.

¹⁸ Передмова.— С. VII.

¹⁹ В. Б. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському... // Діло (Львів).— 1906.— Ч. 58.— С. 1.

²⁰ Д. Д.-ко. [Дорошенко Д.] Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському... // Рідний край.— 1906.— Ч. 16.— С. 19.

²¹ П. В-й [Грінченко Б.] Свято у Львові // Нова громада (К.).— 1906.— № 2 (Лют.).— С. 118.

²² Там само.

зрозумілий наддніпрянцям галицький правопис. Крім того, у редакційній примітці йшлося: „До того ж селянинові зовсім не інтересний той довгий реєстр заголовків з великої наукової книги, який ви подаєте наприкінці статті”²³. Така позиція редакції викликала певне напруження у взаєминах між наддніпрянцями та галичанами²⁴. Останні сприйняли позицію колег як вияв шкідливого для національного єднання наддніпрянського партикуляризму та, як написав С. Томашівський до вчителя, небажання робити ювіляра у середовищі російських українців „популярнішою”²⁵.

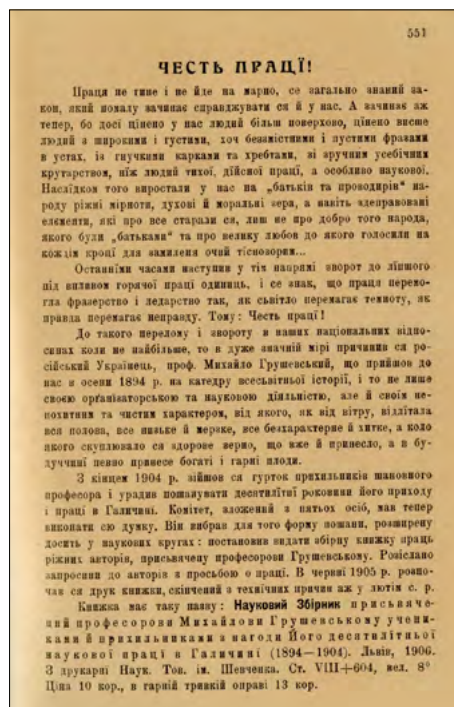
Після ювілейних святкувань українського історика, попри загострення міжнаціональних стосунків у Галичині, все-таки об'єктивно оцінили його заслуги перед українським суспільством польські інтелектуали. Краківський учений Т. Грабовський наголосив, що ювіляр своєю „бенедиктинською працьовитістю” створив „руський науковий світ”, ба, навіть більше — цілість українського суспільно-політичного й культурного життя²⁶. Звернувши увагу на домінування у збірнику вихованців автора „Історії України-Руси”, оглядач вказав, що „проф. Грушевський постає в оточенні цілої школи”²⁷.

Не менш піднесеними були й оцінки російських колег М. Грушевського. О. Яцимирський, наслідуючи логіку авторів передмови „Наукового збірника”, на сторінках академічних „Известий” співвідніс вагу внеску М. Грушевського до скарбниці української культури зі значенням спадщини його видатних попередників²⁸. Уже сама змістова насиченість збірника, за влучним спостереженням О. Яцимирського, є промовистим свідченням тих зрушень в українській науці, що їх вдалося домогтися ювіляру, адже „поява такої цінної та різнохарактерної книги близько десяти років тому була би рішуче немислимою”²⁹.

Відгукнулися вітальним адресом на ювілей М. Грушевського й представники білоруської інтелігенції, об'єднані в редакції газети „Наша Ніва”. В надісланому українському діячеві листі, зокрема, йшлося: „Високоповажний Пане, в двадцять п'яту річницю Вашої тяжкої, але великої та славної праці для рідної Вам України,— праці над будовою української науки та над розвитком національної душі українського народу, для нас, білорусів, найбільш близького серед слов'янських племен,— Редакція „Нашої Ниви” щиро вітає Вас і бажає Вам сил та енергії славно вести надалі так корисну для Вашої Батьківщини працю”³⁰.

Відзначення ювілею М. Грушевського, що правда, з деяким запізненням, привернуло увагу й чеських науковців. У розлогій статті на сторінках празького часопису „Slovansky Přehled”, прикрашеної портретом М. Грушевського, спробу уза-

гальнити його національну працю здійснив Карел Кадлець³¹. На переконання чеського дослідника, його український колега „належить до найплодотивітших і найґрунтовніших слов'янських дослідників”, адже його організаційною хисту завдячує свій швидкий поступ львівське НТШ та київське УНТ; саме завдяки М. Грушевському українці на решті отримали свою історичну метрику³². Поряд із такою масштабною дослідницькою та науково-організаційною діяльністю, увагу К. Кадлеца привернула також громадська активність колеги, де він вже на практиці реалізує своє переконання щодо права українського народу на вільний розвиток. Загалом поділяючи висловлені у передмові до збірника оцінки, К. Кадлець також відзначив співмірність внеску ювіляра у розбудову українського життя поряд із його великими попередниками — Шевченком і Драгомановим.

Перша сторінка статті В. Гнатюка „Честь праці!”, уміщена в „Літературно-науковому віснику”. Львів, 1906, т. 33

Приїзд М. Грушевського до Галичини наддністрянські українці вирішили відзначити вдруге майже через п'ятнадцять років після першого ювілею, коли стало можливим цілісно узагальнити його працю. Загалом це було вже четверте ювілейне вшанування вченого. Ідея відзначити двадцятип'ятиріччя цієї знакової в житті наддні-

²³ Д-ві С. Томашівському // Громадська думка.— К., 1906.— № 55.— С. 4.

²⁴ Див. про це докладніше: Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд.: І. Старовойтенко, О. Тодічук.— К.; Н.-Й., 2010.— С. 178—180.

²⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 792, арк. 214.

²⁶ Tad. St. Gr. [Grabowski T. S.] Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському... // Świat Słowiański.— Kraków, 1906.— Czerwiec.— Roczn. II.— S. 440—442.

²⁷ Там само.— С. 441.

²⁸ Яцимирський А. И. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському... // Известия ОРЯСИАИ.— 1906.— Т. XI.— С. 428.

²⁹ Там само.— С. 439.

³⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 30, арк. 23.

³¹ Kadlec K. Mychajlo Hruševskij // Slovansky Přehled.— 1909.— N 11.— S. 163—167.

³² Там само.— С. 163—167.

стрянців події виникла в 1919 р. серед працівників НТШ. Цього разу виявом вдячності ювіляру мало бути видання присвяченого йому тому „Записок НТШ”. Утім, внаслідок повоєнних фінансових негараздів, видання, як і перше, з'явилося із запізненням. У протоколах засідань секцій НТШ початку 1920-х років час від часу трапляються згадки про потребу прискіпити друк присвяченого М. Грушевському тому³³. А на березневому засіданні об'єднаних секцій НТШ у 1922 р., реагуючи на кількарічну затримку „Записок НТШ”, І. Свенціцький навіть емоційно вигукнув: „Се аномалія!”³⁴

Втім, поряд із технічними труднощами, слід також згадати про те, що у перші повоєнні роки прихильників ювіляра у середовищі західноукраїнської інтелігенції виявилось набагато менше. Зміну політичних поглядів М. Грушевського на ліві в часи його головування в Центральній Раді, як також поразку її політики болісно сприйняли зазбручанські українці. Це підважило панівну перед тим переконаність в універсальності генія автора „Історії України-Руси” й навіть захитало його науковий авторитет. Більше того — відверті скептики з'явилися також у середовищі колись близьких львівських учнів М. Грушевського.

Зауважено скепсис до особи М. Грушевського і в справі видання ювілейного 133 тому „Записок НТШ”. Як свідчить тогочасний епістолярій, у багатьох виконавців згаданого проекту, втім, і серед учнів М. Грушевського, відчутно роздратування як ідеєю видання, так і особою ювіляра. Промовистими тут можна назвати слова тогочасного редактора „Записок НТШ” І. Крип'якевича в листі до С. Томашівського: „До таких гріхів, які треба покутувати, належить, між іншим, том „в честь” М. Грушевського, ухвалений виділом ще 1919 р. (як не помиляюся), що загатив дальші томи. Це вже минушина, спадщина попереднього часу”³⁵. Через півроку І. Крип'якевич укотре повернувся до згаданої теми в листі до того ж кореспондента: „Записки, присвячені Грушевському, остаточно вже надруковані — ставимо хрест на цій милій справі”³⁶. Вочевидь, з огляду на тогочасні настрої, у ювілейному томі вміщено лише статті дев'яти галицьких гуманітаріїв. Для порівняння нагадаємо, що на збірку праць до десятирічного ювілею своїми статтями відгукнулося 24 автори.

Етапною для розуміння наукового феномену Великого Українця стала опублікована в ювілейному томі „Записок НТШ” стаття В. Гарасимчука „Михайло Грушевський як історіограф України”, котра висвітлювала внесок видатного вченого в українську історіографію. Змальовуючи широкий контекст становлення та розвитку національного руху в Галичині, В. Гарасимчук своїм завданням окреслив аналіз „інтенсивної і багатой в результа-

ти наукової і культурної, та в часті і політичної діяльності професора Михайла Грушевського” на галицькому ґрунті³⁷. Особливо помітно, наголосив В. Гарасимчук, вплив ювіляра проявився у сфері розвитку наукового українознавства: ґрунтовні історичні студії М. Грушевського поклали край спекуляціям довкола питань про самостійність українського народу та його культури, спрямували енергію найкращих представників молодії нації на розв'язання актуальних проблем її буття.

Дослідник також зосередився на всебічному аналізі творчого доробку свого вчителя. На тлі розвитку історичної україністики другої половини XIX — початку XX ст. він акцентував новаторський характер історичних пошуків М. Грушевського в кількох напрямках: організації наукового верстату, збагачення тематичного спектру історичних студій, методології дослідницької праці. Чи не найбільше уваги у своєму нарисі В. Гарасимчук приділив характеристиці головного твору М. Грушевського, названого „незвичайним явищем не тільки в нашій, але взагалі в словянській науці” та „найсильнішою зброєю”, яку інтелектуал може дати народові³⁸. Майстерно та скрупульозно, із залученням багатьох цитат дослідник розкрив перед читачем ідейне розмаїття „Історії України-Руси”, акцентуючи на її новаторському характері. В. Гарасимчук наголосив на всебічності розгляду вчителем історичної еволюції українського народу в її економічному, соціальному та культурно-духовному проявах. Відзначимо, що наведені оцінки та спостереження В. Гарасимчука мали потужний вплив на грушевськознавство XX ст. та значною мірою не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Підсумовуючи огляд галицької ювілейної грушевськіяни, насамперед відзначимо її новаторський характер, адже саме львівські колеги голови НТШ, будучи свідками його національного служіння, заклали традицію вшанування свого видатного сучасника. З огляду на виразно регіональний характер відзначуваної події, в ювілейних дописах найбільше йшлося про вагомість зусиль М. Грушевського з модернізації всіх сторін життя зазбручанських українців. Крім того, було зазначено також загальнонаціональні заслуги ювіляра: найбільш значущими в очах галичан виявилися його соборницькі зусилля, а також творення національної історичної метрики. Загалом саме в оцінках із нагоди ювілеїв Великого Українця сфокусувалося ставлення і до виплеканої ним історіографічної традиції, і до сповідуваної громадсько-політичної практики. Тож і для нас цьогогорічне відзначення 150-річчя М. Грушевського має стати поштовхом до всебічного переосмислення його ролі в новітній історії України.

Віталій ТЕЛЬВАК

³³ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 40, арк. 25 зв.

³⁴ Там само.— Спр. 38, арк. 4—4 зв.

³⁵ Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 — червень 1930 рр.) / Упоряд. Н. Халак.— Львів, 2015.— С. 42—23.

³⁶ Там само.— С. 53.

³⁷ Гарасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ.— Львів, 1922.— Т. СXXXIII.— С. 1.

³⁸ Там само.— С. 9.

ЛЬВІВСЬКІ МИСТЕЦЬКІ ЗБІРКИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ШТРИХИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ

У свідомості українства ім'я Михайла Грушевського назавжди пов'язане з титулом найвидатнішого українського історика, невтомного суспільно-політичного діяча, натхненного організатора національних наукових інституцій. Людина, народжена з генетичною любов'ю до України, заслужила цей титул фундаментальними, масштабними проєктами, які всупереч всьому несла на своїх плечах. А втім, за горизонтами цих проєктів проглядаються й відкриваються повсякчас знані й незнані грані таланту вченого, вражаючи універсальністю й обріями захоплення, колоритною внутрішньою світу та „європейськістю“, яку відзначав ще учень видатного історика Іван Крип'якевич¹. Музика і театр, музеї та подорожі — все це було невід'ємною частиною мікрокосму Михайла Грушевського, пізнати який допомагають численні мемуарні та епістолярні джерела, до яких останніми десятиліттями все частіше звертаються дослідники-грушевськознавці. Осягнути цей внутрішній світ дає можливість також вивчення палкого захоплення історика, яке від дитячих років не переривалось ніколи — колекціонування.

Поодинокі, але ґрунтовні студії² проблеми, справедливо ведуть початки цієї пристрасті М. Грушевського від дитячого збирання пер, марок, монет, мотилів, жуків, каміння, на що вказує сам історик у споминах³. Суттєвою є заувага про психо-компенсаторний механізм функціонування його колекції та психологічно-адаптаційний чинник колекціонерської діяльності загалом, що підтверджено також у мемуарах: „[...] я чіплявся різних-прерізних речей, котрі могли дати якийсь зміст моїм ін-

тересам. Таким було, наприклад, колекціонерство. Я хапався колекціонування прерізних речей, колекціонував їх з незвичайним завзяттям — поки не проходила до них охота. Вичислити всього, що я колекціонував, було б незвичайно довго — тільки що одні заінтересування тяглись у мене довше, інші коротше“⁴.

Попри всі мотиви, функції й смисли мистецьких збірок М. Грушевського, що фахово виписала й обґрунтувала дослідниця Наталія Шелудякова,

Вілла Грушевських на вул. Понінського, 6.
Початок 1910-х рр.

джерела колекціонерських зацікавлень вченого, які активізувалися у львівський період його життя, варто пов'язувати також з родинним пієтизмом, який історик сповідував усе життя, й традиціями, з якими запізнався в родинному гніздечку діда по матері, Захара Захаровича Оппокова. „І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то це тому, що як-не-як це

був, властиво, єдиний пункт, де я міг зв'язатися з українською стихією, доторкнутися до української природи, до її культури“, — зауважував Михайло Грушевський⁵. Попівство в Сестринівці зі старосвітськими меблями, „церковні окраси, образи й корогви“, якими міг замилюватися під час літніх вакацій — все це ніколи не стиралося з пам'яті. І вчений шукав шляхи, які б дали можливість не перервати нитки, яка в'язала його з дідом, Сестринівкою, першими відчуттями української стихії. Ці нитки підтримував спочатку сам Захар Захарович. Лаштуючи онука на гімназійні студії, подарував „ікону Спасителя“, котру той „возив зі собою скрізь, як Еней своїх пенатів“⁶. З часом

¹ Панькова С. Нездійснений проєкт збірника пам'яті Михайла Грушевського (за списками Івана Крип'якевича до Михайла Мочульського). Режим доступу: [http://vuam.org.ua/uk/802:Нездійснений_проєкт_збірника_пам'яті_Михайла_Грушевського_\(за_списками_Івана_Крип'якевича_до_Михайла_Мочульського\)](http://vuam.org.ua/uk/802:Нездійснений_проєкт_збірника_пам'яті_Михайла_Грушевського_(за_списками_Івана_Крип'якевича_до_Михайла_Мочульського))

² Див.: Шелудякова Н. Львівська колекція Гуцульщини М. Грушевського: мотиви, функції, смисли // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2014. — Вип. 25. — С. 208—219; Гирич І. Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // Гирич І. Київ в українській історії. — К., 2011. — С. 186—195; Кондаурова Г. Межигірський фаянс з колекції родини Грушевських // Наші раритети та їх історії. Режим доступу: http://vuam.org.ua/uk/802:Межигірський_фаянс_з_колекції_родини_Грушевських; див.: Панькова С. Приватні книгозбірні Михайла Грушевського: їх історії та долі // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції (далі — Записки НТШ). — Львів, 2013. — Т. CCLXV. — С. 451—476; Дзюбан Р. Історія львівської бібліотеки Михайла Грушевського за документальними джерелами // Записки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. — Львів, 2014. — Вип. 6. — С. 95—146.

³ Грушевський М. Спомини / Публікація і прим. С. Білоконя // Київ. — 1988. — № 9. — С. 127.

⁴ Там само.

⁵ Там само. — С. 138.

⁶ Там само. — С. 148.

обереги зі Сестринівки стали вже для молодого професора Львівського університету першими набутками його дорослих колекцій, через які вчений міг утримувати контакт із минулим, таким близьким і рідним. Саме тому після смерті діда Захара 1895 р. Михайло просить передати йому килими з сестринівського попівства⁷. І хоча про формування львівської колекції килимів звісток не так багато⁸, однак достеменно відомо, що однією з перших окрас вілли на Понінського, 6, після її освячення став саме „килим з київських сторін”⁹. На відміну від львівської, килими становили основу київської колекції, на жаль, втраченої назавжди¹⁰.

Безперечно, що спорудження власної вілли у Львові стало додатковим стимулом поповнювати свої збірки мистецтва та старожитностей. І спонукало до цього не лише бажання „вписатися в галицьке соціокультурне середовище”¹¹, але й таким чином підкреслити своє українство, особливо на тлі загострення взаємин із польською університетською корпорацією. Пізніше, вже в Києві, споруджуючи „фамільний дім”, М. Грушевський також оздобив будинок в українському стилі за проектом Василя Кричевського.

Внутрішнє ж оздоблення львівської вілли, яке припало на літо 1902 р., відбувалося під впливом відвідання М. Грушевським мальовничого гуцульського села Криворівня. Відпочинок (16 липня — 10 вересня 1902 р.) був сповнений новизною і насолодою: „прекрасна купіль в Черемоші”, „приємне товариство — Волянські, Гнатюки, Франко”, „обсервация гуцульського життя, яке ми знали досі лише з далеких оповідань, і нарешті — збирання виробів гуцульської штуки”, на яку вчений витратив понад 150 золотих ринських¹². Власне, ці щоденникові нотатки є першими згадками про початки формування збірки гуцульських виробів, яка становила основу львівської колекції мистецтва та старожитностей М. Грушевського.

Отже, запрошуючи гостей на освячення вілли, обряд якого 10 листопада (28 жовтня) 1902 р. здійснив о. Олександр Левицький¹³, подружжя Грушевських репрезентувало не лише вишукані

інтер'єри, оздоблені в гуцульському стилі, але й набуті на той час старожитності. З кожним роком збірка поповнювалася. 20-річна „галицька доба” Михайла Грушевського була наповнена численними проєктами, викладами, семінарами, засіданнями в НТШ й інших громадських інституціях, коректами власних творів та праць своїх учнів, затяжними конфліктами. Тому власну домівку вчений наповнював предметами, які були засобом естетичної насолоди, а часом і виходу з напруженого, депресивного стану, про що нотував у щоденнику: „Ходили рано до міста, у Томасіка купив грамоту Винницького і деякі дрібниці (кружок й баклажку). Купувати — се мині тепер майже одинока приємність”¹⁴. Мистецька колекція М. Грушевського

Збірка гуцульщини в інтер'єрі вілли Грушевських.
Приблизно 1905 р.

творила неповторну ауру вілли й була невід'ємною частиною побуту всієї родини. І, безперечно, доньки Катерини, яку ніжно звали Кулюня. Власне, колекція формувалася й „зростала” разом із нею, про що яскраво засвідчує запис у щоденнику вченого про стан доньки, коли „образи” повернулися на віллу із Всеукраїнської мистецької виставки, яка експонувалась у Львові впродовж 24 січня — 1 березня 1905 р.: „Кулюня зовсім стратила голову

з тої причини”¹⁵. Чотирирічна дівчинка „стратила голову” від щастя, що ті милі, рідні речі, які повсякчас тішили її око й раптом, нехай ненадовго, але зникли, тепер повернулися. І вже наступного дня разом із батьком та Іваном Трушем із захопленням розвішувала і розставляла все на свої місця.

Через ужитковий характер мистецької колекції М. Грушевського не збереглося жодного каталогу з описами предметів, а власне, таких описів не було. Саме тому відомості про її зміст вишукуємо в різноманітних джерелах, які дають можливість нині виділити кілька груп. Як уже відзначали, основу львівської колекції становила збірка гуцульщини. Слід зауважити, що саме ця збірка є унікальною не лише задовою змісту та „артистичного” рівня, про що не раз наголошувалось, але й щодо збереженості джерел до реконструкції та можливостей ідентифікувати її в етнографічних колекціях львівських

⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 12—13 зв.

⁸ Горинь В. Навкруг вілли М. С. Грушевського у Львові // Вальо М. Марія Деркач (1896—1972). Бібліографічний покажчик. Спогади. Розвідки. Листи. — Львів, 1999. — С. 114.

⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1285, арк. 127 (лист від 3 грудня (20 листопада) 1902 р.).

¹⁰ За даними Ф. Ернста, серед знищених під час більшовицького обстрілу фамільного дому Грушевських у Києві старожитностей було 123 перські та українські килими (Ернст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. — К., 1918. — С. 12).

¹¹ Шелудякова Н. Львівська колекція Гуцульщини М. Грушевського: мотиви, функції, смисли. — С. 211.

¹² ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 275, арк. 124 (запис від 28 серпня (10 вересня) 1902 р.).

¹³ Там само. — Спр. 587, с. 104. Саме парох О. Левицький 26 травня 1896 р. вінчав у Скалі над Збручем М. Грушевського з молодшою сестрою своєї дружини Марією Вояковською.

¹⁴ Там само. — Спр. 25, арк. 38 (запис від 27 лютого (11 березня) 1904 р.).

¹⁵ Там само. — Арк. 65 зв. (запис від 18 лютого (3 березня) 1905 р.).

музеїв. Друга частина колекції складалася з творів малярства та графіки, яку за тодішньою традицією називали збіркою „образів”. Є поодинокі відомості й про збірки килимів і пам'яток східного мистецтва.

Ознайомлення з львівською колекцією М. Грушевського розпочнемо зі збірки гуцульщини. Під час перших відвідин с. Криворівні вчений був зачарований тамтешніми народними традиціями й культурою. Тоді ж він познайомився з місцевими майстрами різьби по дереву — братами-Шкрібляками з Яворова, Лукином Якиб'юком та Марком Мегеденюком зі с. Річка. Саме їхні „артистичні” різьблені речі, чи то на замовлення М. Грушевського, чи то з власної ініціативи, вдало доповнювали інтер'єри професорської вілли на львівській Софіївці, творячи самобутню колекцію.

Одним із перших звернувся до М. Грушевського майстер гуцульського орнаментального різьблення та інкрустації на дереві Микола Шкрібляк. Уже в березні та липні 1903 р. він надіслав до Львова дев'ять предметів власного виробництва, серед яких були „красний столик округлий викладований й різьблений, сальоновий”, „пушка”, „тройця”, „тарелі”, вартістю відповідно 80 та 68 золотих ринських. При тім кожного разу майстер просив сплатити 100 золотих ринських, сподіваючись „кавалок ґрунту купити”¹⁶. Грушевський уподобав придбаний столик і наприкінці 1903 р. замовив ще один¹⁷, який експонувався на повітовій промисловій виставці в Косові 19—21 червня 1904 р. „Цвяшком (clou) вистави”, яка продемонструвала „багатства народного гуцульського промислу”, став саме цей твір М. Шкрібляка — „у гуцульському стилі, дещо артистично перероблений, багато інкрустований і різьблений”¹⁸. Успіх заохотив майстра, і він взявся зробити ще один стіл, вже до Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. За цей твір різьбяр просив заплатити 300 корон¹⁹. 2 лютого (21 січня) 1905 р. М. Грушевський занотував у щоденнику: „Мик[ола] Шкрібляк прислав столик і тарілі. Скоро буду без штанів з тою штукою й накладками”²⁰. Яворівський майстер спонукав до виготовлення „артистичних” різьблених творів для збірки львівського професо-

ра також і братів — старшого Василя та молодшого Федора. Згадані вище тарілі, призначені для Всеукраїнської мистецької виставки, належали саме їм. Надсилав і твори свого батька — Юрія Шкрібляка, майстровані ним ще 1866 р.²¹ Вісті про приїзд М. Грушевського до Криворівні миттєво поширювалися гірськими околицями, і майстри зі своїми виробами поспішали до нього. І хоча вчений часом бідкався, що „задосить тих річей Шкріблякових”²², але не завжди міг втриматися від зваби набути ще один твір. Так, у листі до брата Олександра 1 серпня (19 липня) 1908 р. писав: „Я купив сьогодні гарну коробочку у Федя Шкрібляка, хоч не маю грошей. Але що робити — краса сильніша”²³.

М. Грушевський щиро популяризував творчість

Домашня робітня Михайла Грушевського у Львові.
Приблизно 1907 р.

Шкрібляків не лише на виставках, але й у своїх публіцистичних працях, присвятивши їм спеціальну замітку „Селяни-митці” в київському тижневику „Село” та оздобивши її портретом одного з братів — Миколи²⁴. З постановом 15 лютого 1904 р. Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, одним з засновників і головою якого був М. Грушевський, Василя та Миколу Шкрібляків обирають членами товариства²⁵. Про особливе захоплення

в родині Грушевських саме „артистичними” виробами братів-Шкрібляків свідчить також лист Марії Грушевської до Марії Деркач від 27 серпня 1944 р. Перебуваючи в досить скрутному становищі — „без рідні, без приятелів і без ніякої енергії” — вдова академіка Грушевського роздумує над пропозицією львівської дослідниці щодо можливостей отримання яких-небудь коштів від продажу речей та колекцій з колишньої вілли: „Може тов. ім. Шевченка, чи як тепер кажуть Академія наук у Львові, купили б дещо: я думаю, що вона могла б може купити гуцульську збірку (але не виробу Шкрібляка) [курсив наш.— С. П.] для етнографічного відділу свого Музею; сих річей було досить багато”²⁶.

Важливим джерелом для реконструкції гуцульської збірки М. Грушевського є також листи ще одного митця-різьбяр — Лукина Якиб'юка з Річки. Як і брати-Шкрібляки, Лукин не був освіче-

¹⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 836, арк. 1—4 зв., 11, 23—24.

¹⁷ Там само. — Арк. 5, 7—7 зв., 9—9 зв.

¹⁸ Грушевський М. Гуцульська вистава // Грушевський М. Твори: У 50 т.— Львів, 2002.— Т. 1.— С. 244.

¹⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 836, арк. 14—14 зв.

²⁰ Там само.— Спр. 25, арк. 60 (запис від 20 січня (2 лютого) 1905 р.).

²¹ Там само.— Спр. 836, арк. 23—24.

²² Там само.— Спр. 25, арк. 155 (запис від 29 липня (11 серпня) 1907 р.).

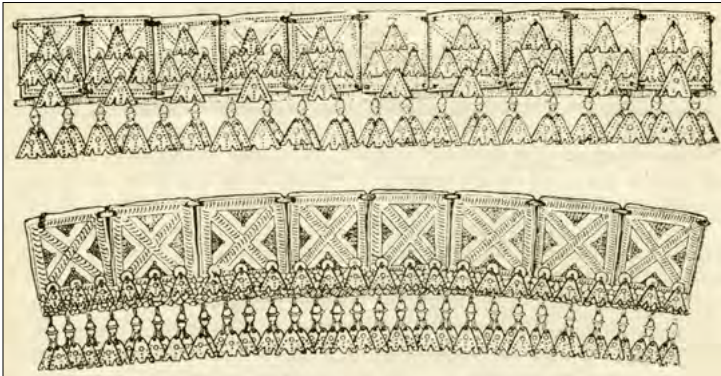
²³ Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблеми взаємин двох братів) // Український історик.— 1991—1992.— Ч. 3—4/1—4.— С. 427.

²⁴ Грушевський М. Селяни-митці // Грушевський М. Твори: У 50 т.— Львів, 2005.— Т. 3.— С. 305.

²⁵ Купчинський О. Статут і протоколи засідання Товариства прихильників...— С. 401.

²⁶ Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упоряд. М. Магунь, наук. консульт. Л. Винар.— Львів, 2008.— С. 61.

ним, а тому його листи писали різні особи — українською, а часом і польською мовами. Щоб захопити професора Грушевського своєю майстерністю, повідомляв, що виробляє „гарні роботи“, які „Вас погідні“²⁷, а себе титулює спочатку „різбяр в Річці“, згодом — „артист промислових гуцульських виробів в Річці“²⁸. Відомостей про особисті зустрічі не виявлено, найвірогідніше, професор і майстер-різбяр ніколи не бачились. Про це може свідчити й один із листів Лукина, в якому просив М. Грушевського прислати свою фотографію: „я цікавий видіти“²⁹. За час плідного епістолярного спілкування — 1902—1910 рр. — Лукин виготовив та переправив до Львова чимало виробів: скриню, топірці,

„Чільця“ (малюнок з „Ілюстрованої історії України“ М. Грушевського за оригіналом зі збірки гуцульщини автора)

люльки, писанки³⁰. Довідавшись про Всеукраїнську мистецьку виставку 1905 р., задумав і собі „приріхтувати для неї дуже гарні порохівницю та топирець“³¹. Окрім власних виробів, Л. Якиб'юк збирав на замовлення М. Грушевського „старосвіцькі“ гуцульські речі: порохівниці, ріжки, хрестики, топірці, кубки, скриньки³². Вишукував їх у Жаб'ї, Криворівні, Ясеніві, витрачаючи чимало часу та наголошуючи: „Я за сими хрестиками ходив щось три тижні, бо то вже нима таких хрестиків, ще котрий має, то тримає собі на пам'ятку“³³.

Проте головним збирачем і постачальником рідкісних речей гуцульського побуту став для М. Грушевського вчитель зі села Голови Лука Гарматій. Збережене взаємне листування Грушевського та Гарматія — унікальне джерело, яке висвітлює інтереси замовника та детально фіксує поіменні списки усіх предметів, зібраних і відправлених на Понінського, б³⁴. Цей своєрідний міні-каталог ві-

дображає не лише естетичні вподобання Грушевського-колекціонера, збирача „артистичних“ творів тогочасних гуцульських майстрів-різбярів, але й досить виразно підкреслює професійні зацікавлення вченого. На першому плані — Грушевський-історик, дослідник народної культури й національних традицій.

Співпраця М. Грушевського з Л. Гарматієм розпочалася з легкої руки криворівнянського пароха Олекси Волянського, який від 1902 р. став близьким приятелем і радником львівського професора³⁵. Окрім поодиноких гуцульських старожитностей, про які мовиться у кореспонденціях, у листах від 18 лютого 1905 р., 5 червня 1905 р. та 26 травня 1906 р. Лука Гарматій подав „списи етнографічних предметів гуцульщини“, які він відправив посилками для збірки М. Грушевського³⁶. Надзвичайно цікавими є пояснення обставин виявлення та можливостей придбання тих чи інших речей, місця походження, датування тощо, які сільський вчитель дає у відповідь на запитання знаного історика. Зокрема, 9 січня 1904 р. Л. Гарматій зауважував: „Тяжко також приходить купити сі кубки і порохівниці, короткі креси вже рідкість велика (який я оден роздобув припадково), і я сумніваюсь, чи де би вже старий такий хто дістав [...] Пістолі дорогі з причини, що ще тепер уживані при кождім торжестві родиннім і церковнім і звязані з ріжними переказами“³⁷. Деякі рідкісні автентичні предмети майстер дарував М. Грушевському з відповідними заувагами: „З причини, що рожок, о яким пишу і котрий мені подобався, не повинен бути предметом торгу, посилаю єго Вам на власність на пам'ятку з Голов, а заплаатою буде мені тое вдоволенне, що він у Ваших руках. [...] Хотів я той рожок держати в себе, але зі страху, щоби мені хто не украв або в иньший спосіб не забрав, посилаю Вам, Пане Професор, в надії, що з Ваших рук вже він не пропаде або в непокликані руки профана не дістанеться“³⁸.

Не раз Л. Гарматію доводилось виконувати спеціальні замовлення, як-от прохання зібрати повний стрій гуцула й гуцулки або колекцію чільців³⁹, які час від часу вчитель надсилав до Львова. Кожного разу він зауважував, як важко збирати старі, а тому змушений був виготовляти сам або замовляти нові для обміну: „Дуже тяжко приходить купити „чільце“ (чоло-начільник — діадем-вінець з мосяжною бляхи для дівчат на чоло)“ (10 січня

²⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 836, арк. 8—8 зв.

²⁸ Там само.— Спр. 861, арк. 17, 27.

²⁹ Там само.— Арк. 15—15 зв.

³⁰ Там само.— Арк. 4—4 зв., 17.

³¹ Там само.— Арк. 24—24 зв.

³² Там само.— Арк. 3—5, 13—16, 25—26.

³³ Там само.— Арк. 26.

³⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 2259, арк. 8—19 (листи М. Грушевського); ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 406 (листи Л. Гарматія).

³⁵ Панькова С., Старков В. Листування Олекси Волянського з Михайлом Грушевським // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 2009.— Вип. 13/14.— С. 555—618.

³⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 406, арк. 13—15 зв., 14—14 зв., 22—24. Перший список містив 31 позицію. Оскільки серед них були предмети, призначені для Ф. Вовка, М. Грушевський підкреслив своїм олівцем (на суму 139 корон). Другий список містив позиції № 32—42 (на суму 76, 5 корони), третій — № 43—71 (на суму 124, 12 корони).

³⁷ Там само.— Арк. 10 зв., 11 зв. (лист від 9 січня 1904 р.).

³⁸ Там само.— Арк. 33, 37 зв. (лист від 1 березня 1908 р.).

³⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2259, арк. 12 (лист від 24 серпня 1907 р.).

1904 р.); „Чільця суть з тої причини дорогі, бо треба давати робити нові, а міняти за старі. Робота нових дорога, бо рідко вже хто робить. При тім до чільця прив'язується ще вплив на долю тої, котра в нім вінчатися буде. Чільця держать матері, свої дівочі, для своїх дітей і вонук“ (26 травня 1906 р.); „Надто посилаю одно дуже старе „чільце“ — „gratio“ (чільце це украшувало чоло кількадесяти княгинь кількох родів в Головах“ (1 березня 1908 р.)⁴⁰. Немає відомостей про якусь цілісну колекцію чільців, зібрану на замовлення в 1907 р. Проте відомо, що тоді ж, скориставшись щонайменше тими, які вже були в колекції, а також всіма історичними відомостями, поданими вчителем із Голов, М. Грушевський підготував спеціальний „відчит про чільце — діадему“⁴¹. Популяризував ці предмети історик і в своїй „Ілюстрованій історії України“, подаючи зображення „чільців гуцульських молодич“ з власної збірки і порівнюючи їх з коронами княгинь XI—XII ст. з Київщини⁴².

Відзначимо, що в цьому ж виданні М. Грушевський оприлюднив частину своєї сфрагістичної збірки, опублікувавши промальовки у виконанні В. Кричевського рідкісної київської міської печатки 1671 р. з самотрілом, печаток міста Переяслава першої та другої половини XVII ст., а також остерських печаток (магістрату, сотника й отамана городового)⁴³. І навіть такий незначний за кількістю перелік не може не вразити своєю історичною цінністю і водночас засвідчити ще одну уже згадану важливу функцію збірки М. Грушевського — матеріалізоване „Я“ колекціонера-історика.

Свою ж „гуцульщину“ разом з іншими збірками львівської колекції М. Грушевський залюбки репрезентував на Виставці української штуки і українського артистичного промислу (Всеукраїнській мистецькій виставці), яка експонувалася від 24 січня до 1 березня 1905 р. у чотирьох залах Салону львівського антиквара Яна Лятура (на Святодухівській площі (нині — Івана Підкови)⁴⁴.

Виставка стала однією зі знакових акцій Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, заснованого 15 лютого 1904 р. Питання про її підготовку було в центрі уваги засідань Виділу товариства впродовж 15 лютого 1904 р. — 18 лю-

того 1905 р.⁴⁵ Організація вернісажу проходила під протекторатом НТШ, яке виділило фінансову допомогу на впорядкування (1000 корон), закупівлю творів мистецтва (1400 корон) та виготовлення матриць медалі, яку планувалося замовити паризькій фірмі „Berti i Beranger“⁴⁶. Практичну роботу зі створення експозиції виконував І. Труш, активну практичну допомогу (від написання етикеток до укладання каталогу) надавав М. Грушевський. У своєму щоденнику занотовував: „Більшу частину дня булиśmy на виставі; я умисно уживаю її собі — для розривки й відміни“⁴⁷.

Про дебют своєї колекції на цій виставці М. Грушевський писав: „Половина вистави — наша. Труш хотів означувати при всіх предметах вложителів, зібрати наші колекції до одного покою й дати написи, etc., але [...] ми сказали не давати“⁴⁸. На жаль, ця відмова позбавила сучасних дослідників важливого джерела для реконструкції приватної колекції М. Грушевського загалом, адже, найімовірніше, факт її презентації в окремій залі не оминув би увагою тогочасні оглядачі.

Проте і оглядачі, й дружина історика не раз засвідчували, що найповніше М. Грушевський репрезентував на виставі саме свою „гуцульщину“, тим чином надаючи їй публічного статусу. Зокрема, напередодні відкриття експозиції Марія Грушевська писала до сестри чоловіка: „У нас тепер новинка, лагодимо виставку картин, різьби в дереві і старинних українських плахт, і завтра вже буде виставка відчинена [...] Виставка дуже интересна, особливо богата збірка гуцульської різьби в дереві, є незвичайно гарні річі (по більшій часті наша власність)“⁴⁹.

Мистецтво гуцульських різьбярів загалом було представлено творами Юрія Шкрібляка та його синів — Миколи, Василя і Федора, а також відомих майстрів Мегеденюків і Якиб'юків. Як відзначав І. Труш, „завдяки великій і добірній колекції професора Михайла Грушевського, було гуцульське сницарство [...] репрезентоване якнайліпше“⁵⁰. Про експоновану „велику і дуже добірну колекцію артистичних різьб гуцульських майстрів, головно братів Миколи і Василя Шкрібляків“ з колекції М. Грушевського подали інформацію „Літератур-

Печатка міста Києва 1671 р.
(малюнок з „Ілюстрованої історії України“
М. Грушевського за оригіналом
зі сфрагістичної збірки автора)

⁴⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 406, арк. 10 зв., 23 зв., 37.

⁴¹ Там само.— Спр. 25, арк. 158 зв. (31 серпня (13 вересня) 1907 р.).

⁴² Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1911, мал. 90—91.

⁴³ Там само.— Мал. 257, 258, 259, 260, 261, 262.

⁴⁴ Детальніше див.: Братковський Р. Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // Літературно-науковий вісник.— 1905.— Т. XXIX, кн. III.— С. 249—256; Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вісник.— 1905.— № 2—3.— С. 24—28; № 4.— С. 43; № 5.— С. 58—62; Свенціцька В. „Артистичний вісник“ та внесок І. Труша в українське мистецтвознавство // Іван Труш. Збірник матеріалів наукових конференцій, присвячених 100-річчю від дня народження.— Львів, 1972.— С. 47—49; Купчинський О. Статут і протоколи...— С. 395—396, 401—404; Сидор О. До історії Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. у Львові // Записки НТШ. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва.— Львів, 1998.— Т. ССХХХVI.— С. 601—607; Семчишин-Гузнер О. Всеукраїнська мистецька виставка 1905 року у Львові // Літопис Національного музею у Львові.— Львів, 2001.— № 2 (7).— С. 97—102.

⁴⁵ Купчинський О. Статут і протоколи...— С. 401—404.

⁴⁶ Там само; ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 34, арк. 41—42, 57—58.

⁴⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 57 зв. (запис від 8 (21) січня) 1905 р.).

⁴⁸ Там само.— Арк. 57 (запис від 7 (20) січня) 1905 р.).

⁴⁹ Там само.— Спр. 1425, арк. 179—180.

⁵⁰ Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вісник.— Львів, 1905.— № 5.— С. 59.

но-науковий вісник“ та „Хроніка НТШ“⁵¹. Про „клеяніотик смаку“ — пушку роботи Ю. Шкрібляка з приватної збірки голови НТШ повідомляв польський художник Р. Братковський⁵².

Саме „яворівська“ школа різьбярів, за оцінкою І. Труша та всього журі, була найсильнішою: в підсумку Микола та Василь Шкрібляки удостоєні золотих медалей, Марко Мегеденюк — срібної, Федір Шкрібляк — похвального диплома⁵³. На жаль, самі медалі не виготовили через зволікання графічно-граверного підприємства Берті й Беранже в Парижі, що для „селян-митців“ було не зовсім зрозумілим, особливо для Миколи Шкрібляка, який про це впродовж 1905—1910 рр. згадував у своїх листах до М. Грушевського⁵⁴.

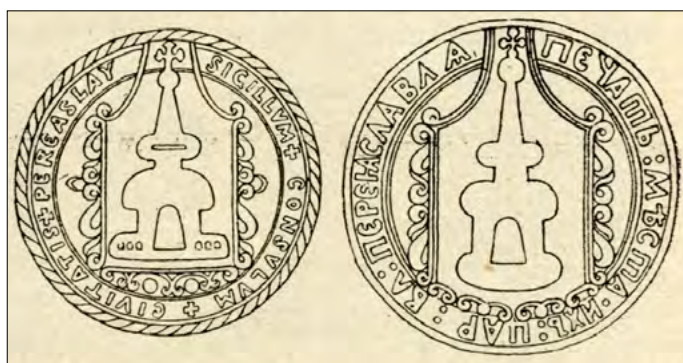
В оглядах та відгуках про Всеукраїнську мистецьку виставку 1905 р. проглядаються також важливі деталі щодо збірки „образів“ Михайла Грушев-

Скориставшись приємною нагодою, вчений вирішив поповнити свою збірку. Підсумовуючи результати виставки, І. Труш писав про закупки частини експонованих творів митрополитом А. Шептицьким, М. Грушевським та НТШ. Загалом із 14-ти проданих картин в І. Труша було закуплено дві, у М. Сосенка — дві, Ю. Панькевича — одну, Ф. Красицького — три, М. Жука — дві, В. Масляникова — одну, І. Макушенка — одну, І. Бурячка — дві⁵⁶. Як саме роботи і яких художників прикрасили інтер'єри вілли Грушевських після закриття виставки? З листа дружини Марії відомо, що М. Грушевський придбав „2 рисунки і 5 масляних картинок“⁵⁷. Враховуючи, що НТШ закупило для Музею Товариства всі три твори Ф. Красицького („Гість із Запоріжжя“ портрети М. Старицького та І. Карпенка-Карого)⁵⁸, логічно передбачити, що до Грушевських могли потрапити твори інших семи митців. Якщо ж довіряти пам'яті

І. Труша про кількість проданих робіт, то з 11 (не враховуючи творів Ф. Красицького) — сім поповнило збірку голови НТШ. Відомо, що М. Грушевський купив на виставці роботу М. Жука „Смуток“ та твір Ю. Панькевича, які під час Другої світової війни зберігала у себе небога Марії Грушевської Ольга Мочульська, а згодом, у 1952 р. через скрутні обставини намагалась продати музеям⁵⁹. Сподіваємось, що ця інформація стане в нагоді для подальших студій і спроб реконструювати збірку „образів“ М. Грушевського.

Додамо, що всі роки т. зв. галицької доби вчений продовжував поповнювати свою колекцію. Відомо, що у 1912 р., коли в Коломиї проходила виставка домашнього промислу, де були представлені, зокрема, й „вироби найліпших артистів-різьбярів Гуцульщини“, М. Грушевський доручив М. Бойчукові закупити для нього окремі вироби⁶⁰. Ще перед тим, перебуваючи 1908 р. у подорожі Італією, занотує у щоденнику: „Ввечері торгували у армашки орієнт[альні] річі“⁶¹. І таких згадок було немало. І всі вони засвідчуватимуть про вишукані смаки, особливий внутрішній світ М. Грушевського, який матеріалізувався в мистецькій колекції вченого, в'яжучи через неї з традиціями і власного роду, і власного народу — невід'ємною частиною європейської цивілізації. Сподіваємось, що львівські мистецькі збірки Грушевського, розпорошені по музеях галицької столиці⁶², з часом будуть зібрані в єдиному виставковому просторі, який відкриє ще одну грань непересічного таланту Великого Українця.

Світлана ПАНЬКОВА

Печатка міста Переяслава XVII ст.
(малюнки з „Ілюстрованої історії України“ М. Грушевського
за оригіналом зі сфрагістичної збірки автора)

ського. Окрім 73 виробів 12 гуцульських майстрів, на вернісажі в Салоні Лятура репрезентовано 110 картин 12 малярів із Галичини й Наддніпрянщини: І. Труша, Ф. Красицького, І. Гальвича, М. Жука, В. Масляникова, І. Макушенка, М. Сосенка, М. Бойчука, І. Бурячка, А. Манастирського, Ю. Панькевича, Є. Турбацького. Як відзначали оглядачі, „найповажніше і найчисленніше“ репрезентував свою творчість І. Труш, який на той час став улюбленцем львівських критиків. Особливий попит мали його етюди, але вони вже були приватною власністю — переважно М. Грушевського. Більше деталей подав Р. Братковський, повідомляючи, що зі збірки голови НТШ експоновано такі етюди І. Труша: „Кипариси на селєдиновім небі“, „Одинока сосна“, „Корч бозу“, „Гора Кастель у хмарі“, „Над Дніпром“, „Вечір у Георгієвським монастирі“⁵⁵.

⁵¹ Вистава укр[аїнської] штуки й арт[истичного] промислу // ЛНВ.— 1905.— Т. XXIX, кн. II.— С. 150; Хроніка НТШ.— Львів, 1905.— Ч. 21.— С. 7.

⁵² Братковський Р. Перша вистава...— С. 250.

⁵³ Купчинський О. Статут і протоколи...— С. 404.

⁵⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 836, арк. 16—16 зв., 17, 18, 21—21 зв.

⁵⁵ Братковський Р. Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові.— С. 252.

⁵⁶ Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вісник.— Львів, 1905.— Ч. 5.— С. 59; Сидор О. До історії Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. у Львові.— С. 606 (саме в цій статті О. Сидор за спогадами І. Труша подає перелік авторів, у яких були закуплені картини).

⁵⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 110—112 (лист від 17 (3) лютого 1905 р.).

⁵⁸ Стан музею в 1905 р. // Хроніка НТШ.— Львів, 1906.— Ч. 25.— С. 40.

⁵⁹ Магунь М. Михайло Жук і родина Грушевських // Український історик.— 2004—2005.— Ч. 3—4/1.— С. 83.

⁶⁰ Юрчишин О. Михайло Бойчук та Михайло Грушевський // Сучасність.— 1994.— № 7—8.— С. 145.

⁶¹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 184 зв. (запис від 1 (14) квітня 1908 р.).

⁶² Горинь В. Навкруг вілли М. С. Грушевського у Львові.— С. 110, 114, 118.

МИРОН КОРДУБА — ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

(До 140-ї річниці від народження)

Питання персоніфікації історії, вивчення життя, діяльності та творчої спадщини визначних її діячів стали одним із важливих завдань сучасної науки. Впродовж останніх десятиліть значну увагу дослідників привертає до себе постать Мирона Кордуби — видатного українського історика та громадського діяча, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, професора Львівського і Варшавського університетів. У роки панування комуністично-тоталітарної системи на українських землях наукова й громадсько-політична діяльність ученого через його належність до львівської історичної школи М. Грушевського висвітлювали тенденційно або ж узагалі її було вилучено з наукового та суспільного обігу. Водночас, про що свідчать наукові праці, листування, спогади сучасників М. Кордуби, коло його зацікавлень як дослідника надзвичайно широке — вивчав політичну та економічну історію України, історичну географію, демографію, етнографію, бібліографію, видавав історичні джерела. З метою поширення знань про Україну історик, окрім українських видань, публікував наукові розвідки у німецьких, австрійських, польських, чеських та інших часописах. Учений гідно репрезентував українську історичну науку на міжнародних конгресах істориків (Варшава (1927, 1933) і Цюрих (1938).

Народився Мирон Кордуба 2 березня 1876 р. в с. Острові поблизу Тернополя у сім'ї греко-католицького священика. Його батько, Михайло Кордуба, служив душпастирем у парафії в с. Сушна біля Радехова. Мати Ємілія з Любовичів — також донька священика. Цей український рід здавна був пов'язаний із Барвінськими, Білинськими, Левицькими¹. Зауважимо, що родини греко-католицьких священиків у той час були основними виразниками національно-культурної ідеї. Зокрема, батько історика був активним громадським діячем, у тому числі ініціатором заснування і першим головою читальні „Просвіти“ в с. Сушні. Тверді національні переконання передалися й молодому Мирону.

У 1885—1891 рр. М. Кордуба навчався у Тернопільській гімназії, а в 1891—1893 рр. — в Академічній гімназії у Львові. Формування світогляду

історика та його становлення як науковця розпочалося з навчання у 1893 р. на філософському факультеті Львівського університету. Серед наставників М. Кордуби були українські та польські фахівці: М. Грушевський, І. Шпараневич, Л. Фінкель, Т. Войцеховський, А. Ремак, О. Бальцер та інші². Навчання під керівництвом таких досвідчених учених суттєво вплинуло на його зацікавлення як дослідника. Та з-поміж решти найбільше на становлення молодого вченого вплинув М. Грушевський. Підтримка визначним українським істориком самостійної праці учнів (І. Крип'якевича, С. Томашівського, М. Кордуби, В. Герасимчука, І. Кривецького, І. Джиджори та інших), зокрема залучення найкращих із них до роботи в НТШ та публікації їхніх розвідок у виданнях Товариства, сприяли швидкому інтелектуальному вишколу молодих дослідників. Під його керівництвом вони здобули ґрунтовні бібліографічні, археографічні та методологічні навички наукової роботи і своїми працями зробили вагомий внесок у розвиток української історіографії.

Отже, вчений успішно пройшов школу бібліографічного, археографічного й методологічного тренінгу видатного вченого. 1895 р. М. Кордубу обрано членом³, а 1903 р. — дійсним членом НТШ⁴. Без сумніву, співпраця з Товариством розширювала наукові можливості, сприяла інтелектуальному вишколу, популяризації наукових ідей і розвідок дослідника. 1920 р. М. Кордубу обрано членом Відділу НТШ, а 1923 р. він очолив Історично-філософську секцію НТШ, яка у повоєнний період стала провідною науковою структурою Товариства⁵. Однак 1934 р. після остаточного переїзду до Варшави М. Кордуба полишив посади керівника Історично-філософської секції та Археографічної комісії НТШ.

У 1895—1898 рр. М. Кордуба продовжив навчання у Віденському університеті, де 1898 р. під науковим керівництвом М. Бідінгера, фахівця з середньовічної австрійської історії, написав дисертацію на тему „Історія і відносини в Галицькому князівстві до половини XIII ст.”⁶ і 18 травня того ж року захистив її, здобувши ступінь доктора фі-

Мирон Кордуба
(1876—1947)

¹ Огорчак А., Білинський Б. Мирон Кордуба в спогадах онуків // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [Гол. редколегії М. Литвин, упоряд. О. Седляр, Н. Кобрин]. — Львів, 2012. — С. 895.

² Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX — перша половина XX ст.). — Тернопіль, 2001. — С. 24.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 309 (НТШ у Львові), оп. 1, спр. 371, арк. 70.

⁴ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. Р. 2923 (Особистий фонд Мирона Кордуби), оп. 1, спр. 1 (Повідомлення про зарахування М. Кордуби дійсним членом НТШ у Львові), арк. 3.

⁵ Зайцева З. І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 2002. — № 6. — С. 117.

⁶ Коцур А. П., Прошин В. С. Історична спадщина Мирона Кордуби // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. — Переяслав-Хмельницький, 2001. — Вип. 12. — С. 148.

лософії⁷. До жовтня 1900 р. М. Кордуба працював у Віденській університетській бібліотеці, однак, не отримавши габілітаційної стипендії для продовження студіювання у Віденському університеті, молодий учений в листопаді 1900 р. залишив Відень і переїхав до Чернівців. З цього розпочався буковинський період життя М. Кордуби (1900—1918) — період надзвичайно активної національно-просвітницької, організаторської та публіцистичної діяльності вченого.

Сама доля підготувала для історика тернистий шлях у боротьбі за національно-культурне пробудження українців. Ще навчаючись у Відні, він активно підтримує стосунки з українськими діячами, бере активну участь у діяльності українського студентського товариства „Січ“, головою якого М. Кордубу обрано 7 листопада 1897 р. Після переїзду до Чернівців налагодив ділові й товариські стосунки з українською ліберальною інтелігенцією міста: К. Білинським, С. Смоль-Стоцьким, З. Кузелею, О. Луцьким, В. Гузаром, Р. Цегельським, яка намагалася відійти від суто регіонального трактування українського руху на Буковині та зіставити місцеві процеси із загальноукраїнським контекстом⁸. У 1902 р. вчений став співфундатором Українського історичного товариства в Чернівцях.

М. Кордуба обстоював соборність українських земель, тому не міг стояти осторонь тих суспільно-політичних процесів, що відбувалися на початку ХХ ст. на Буковині. Працюючи професором у ІІ королівсько-цісарській державній гімназії в Чернівцях з німецькою та українською мовами на-

вчання, історик висловлював невдоволення як адміністративно-бюрократичними процесами в гімназії, так і самою утраквістичністю викладання предметів⁹. Серед просвітницьких акцій варто відзначити участь вченого у низці заходів „Просвіти“ на вшанування пам'яті М. Шашкевича, у реорганізації бібліотеки Товариства „Руська бесіда“. М. Кордуба також активно налагоджував шкільництво на Буковині, впроваджував українську мову у середні і вищі школи. Разом із І. Приймою,

Титульна сторінка праці М. Кордуби „Північно-Західна Україна“. Відень, 1917 р.

В. Кміцикевичем, А. Артимовичем історик став організатором Товариства вчителів вищих шкіл ім. Г. Сковороди (1908—1914)¹⁰.

Про активну громадсько-політичну діяльність М. Кордуби на Буковині свідчить його публіцистика та редакційна діяльність. До початку Першої

світової війни у Чернівцях з-під його пера вийшло кілька десятків аналітичних публікацій: „Хто ми?“, „Про українську народність, державу, мову“, „Де живуть українці?“, „Етнографічна територія України“, „Події на Буковині“, „Утраквізм в гімназії“, „Листи з Буковини“, „З політичного життя буковинських Русинів“ тощо. У цих публікаціях вчений висвітлював етнонаціональний, культурний та політичний розвиток краю впродовж віків¹¹, аналізував наслідки боротьби як у середині українських політичних сил, так і націоналістичну політику румунських кіл на Буковині, гостро критикував, зокрема й підтримувану румунами політику окремих буковинських діячів, які протиставляли галичан і буковинців, а також гасло „Буковина для буковинців“, закликаючи до єдності всі національні сили.

Під час Першої світової війни та періоду національно-демократичної революції чимало випробовувань випало на долю української інтелігенції, зокрема й родини М. Кордуби. У Чернівцях ситуація була надзвичайно складною: румуни вороже ставилися до українського населення, особливо галичан, тому вчений зі сім'єю переїхав спочатку до Станіславова (нині — Івано-Франківськ), а 1919 р. — до Львова. У цей період М. Кордуба активно долучився до громадсько-політичного життя краю. Історик співпрацював із Союзом визволення України, на заклик якого у 1915—1916 рр. провадив просвітницьку діяльність серед військовополонених українців у німецьких таборих Зальцведеля. У 1918 р. він був членом буковинської секції Української національної ради (УНР) — тимчасового українського парламенту, створеного 18—19 жовтня у Львові на чолі з адвокатом Євгеном Петрушевичем, до складу якого увійшло чимало видатних українських діячів: адвокати К. Левицький і С. Голубович, публіцист Л. Цегельський, письменники В. Стефаник і О. Назарук, журналіст В. Панейко, історики М. Кордуба і С. Томашівський, географ С. Дністрянський, літературознавець К. Студинський, митрополит А. Шептицький, єпископи Г. Хомишин і Й. Коциловський та ін. Виступаючи на засіданнях Ради, М. Кордуба закликав до об'єднання Галичини і Буковини з Наддніпрянщиною.

Після окупації Чернівців румунами за дорученням УНР разом із О. Безпалком виїхав до Києва, щоб залучити уряд Української держави гетьмана П. Скоропадського до звільнення Буковини. Згодом очолював референтуру закордонних справ Крайового комітету УНР, у 1918—1919 рр. був радником консульства Західно-Української Народної Республіки у Відні, а також редактором офіційного урядового органу ЗУНР „Републіка“¹².

Після поразки національно-визвольних змагань М. Кордуба переїздить до Львова, де викладає історію в Українській академічній гімназії, а також продовжує працювати в НТШ. Оскільки після окупації Східної Галичини польська влада унеможливила викладацьку роботу української професури

⁷ Archiwum akt nowych (далі — ААН), zesp. Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, akta osobowe (Korduba Miron), N 3488, mikrof. B 12481, k. 11.

⁸ Федорів І. Діяльність Мирона Кордуби в контексті української національно-демократичної революції 1917—1921 // Україна—Європа—Світ. Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. — Тернопіль, 2009. — С. 108.

⁹ Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / [За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича]. — Львів, 1999. — С. 183.

¹⁰ Клебан Л. Аренор Артимович // Західно-українська народна республіка. 1918—1923. Уряди. Постаті / Гол. ред. Я. Ісаєвич; упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. — Львів, 2009. — С. 16.

¹¹ Білинський Б. Мирон Кордуба як політик державницького напрямку // Поступ. — 2001. — № 55 (713). — 7—8 квіт.

¹² Федорів І. Мирон Кордуба в історії України... — С. 7.

та навчання українців у Львівському університеті, виникла потреба заснування навчального закладу, в якому могла б здобувати вищу освіту українська молодь. Таким закладом став створений на початку вересня 1921 р. Український таємний університет. До його першого сенату ввійшли В. Щурат, М. Панчишин, М. Кордуба, І. Раковський, І. Крип'якевич, В. Вергановський, М. Левицький, Р. Ковшевич, Г. Куровець, М. Музика, М. Вахнянин¹³. Ректором університету став відомий учений, голова НТШ, професор В. Щурат, деканами: філософського факультету — М. Кордуба, правничого — В. Вергановський, медичного — Г. Куровець¹⁴.

У 1920-х роках працю в НТШ та викладацьку діяльність історик поєднував з участю в різноманітних наукових заходах, конференціях і конгресах. У березні 1928 р. М. Кордуба представляв НТШ у Києві на урочистостях, присвячених пам'яті Володимира Антоновича. Під час свого перебування в УССР галицький учений брав участь у засіданнях пленуму Науково-дослідної кафедри історії України, а також виголосив доповідь „Українська історіографія і Галичина“ на засіданні Історичної секції ВУАН. Крім того, у Києві М. Кордуба особисто зустрічався з М. Грушевським, а також С. Єфремовим та іншими задніпрянськими колегами¹⁵. Повернувшись до Львова, своїми враженнями і думками про перебування в радянській Україні дослідник поділився з читачами галицької преси¹⁶.

Учений активно долучився до роботи як польських, так і загальноєвропейських інституцій. Влітку 1927 р. він брав участь у з'їзді істориків, скликаному у Варшаві Польським історичним товариством. На конгресі з ініціативи авторитетного польського історика, дослідника європейського середньовіччя і польсько-українських стосунків Марцелія Гандельсмана засновано Федерацію історичних товариств Східної Європи. Тоді ж було вироблено статут Федерації й обрано Виконавчу комісію, до складу якої ввійшов і М. Кордуба¹⁷. Участь у міжнародному форумі дала йому змогу заявити про себе на європейській арені як про гідного репрезентанта української історичної науки. Відтоді дослідник активно представляв українську справу на міжнародних наукових заходах. Упродовж 30-х років учений двічі (Варшава, 1933 та Цюрих, 1938) брав участь у VII і VIII міжнародних історичних конгресах, представляючи Український науковий інститут у Варшаві та НТШ¹⁸.

1928 р. М. Кордубу запросили до Варшави на посаду професора східноєвропейської історії Варшавського університету. Спілкуючись із представниками української еміграції та з польською політичною і науковою елітою, вчений налагодив контакти з тими польськими інтелектуалами, які прагнули діалогу з українцями¹⁹. У Варша-

ві М. Кордуба працював у Комісії з дослідження українсько-польських проблем (Commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens) при Українському науковому інституті у Варшаві²⁰ та публікував статті у часописі „Biuletyn Polsko-Ukraiński“, який виходив у 1932—1938 рр.

У Варшаві М. Кордуба перебував до середини 1940 р., а після закриття німецькою окупаційною владою Варшавського університету та УНІ змушений був переїхати до Холма, де викладав історію в українській гімназії до грудня 1941 р.

Варшавський період — один із найважливіших етапів у житті М. Кордуби. Тоді він був не лише знайомим українським істориком, а й фаховим європейським ученим. Доповіді вченого на міжнародних конгресах і різних наукових форумах дістали схвальні відгуки, а його праці публікували провідні німецькі, польські, французькі, англійські видання.

Переїхавши у грудні 1941 р. до Львова, М. Кордуба працював у бібліотеці НТШ, а також викладав в українській гімназії. Щоб утримувати сім'ю в умовах німецького окупаційного режиму, вчений підробляв перекладачем, виконував різноманітні секретарські функції. Після повернення до Львова радянської адміністрації історика запросили працювати в університет. 7 серпня 1944 р. його призначили виконувачем обов'язків професора історії України, а з вересня 1945 р. завідувачем кафедри південних і західних слов'ян²¹. Разом із О. Терлецьким, І. Карпинцем, С. Білецьким учений також працював старшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, який тоді очолював І. Крип'якевич.

Здавалося б, нарешті сповнилася мрія М. Кордуби викладати в українському університеті. Насправді ж в останні роки життя М. Кордуба був під постійним моральним тиском партійних функціонерів. Через постійний нагляд партійних та карально-репресивних органів радянської влади історик був змушений припинити ґрунтовні наукові дослідження. Від нього вимагали, аби він публічно засудив „буржуазно-націоналістичну концепцію М. Грушевського“. Однак, за свідченням знайомих вченого, „...він був людиною сміливою і не йшов легко на компроміси“²². Запропоновану йому тему доповіді „Буржуазно-націоналістичне висвітлення

Титульна сторінка праці
М. Кордуби „Історія
Холмщини й Підляшшя”.
Краків, 1941 р.

¹³ Лазечко П. З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921—1925 рр.) // УІЖ.— К., 1994.— № 6.— С. 68.

¹⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 310 (Український університет у Львові, 1921—1925), оп. 1, спр. 9, арк. 2.

¹⁵ Рубльов О. С. Мирон Кордуба та Іван Крип'якевич: спроба паралельних біографій у загальноукраїнському науковому контексті 1920—1930-х років // Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939).— К., 2004.— С. 218—219.

¹⁶ Кордуба М. Вражіння від поїздки до Києва // Діло (Львів).— 1928.— Ч. 84.

¹⁷ Зайцева З. І. Мирон Кордуба...— С. 119.

¹⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 112, арк. 1—2.

¹⁹ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція...— С. 262.

²⁰ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej.— 1930.— 18 marca.— R. 13.— N 3 (223).— S. 64—66.

²¹ Федорів І. О. Мирон Кордуба в історії України...— С. 42.

²² Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури.— Львів, 2006.— С. 557.

історії стародавніх часів, зокрема Київської Русі, у М. Грушевського“ М. Кордуба відкинув, виступивши з промовою „Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України“. У ній він став на захист свого вчителя, назвавши його одним із найвидатніших істориків України, „борцем проти поневолення і денаціоналізації українців з боку агресивних народів“, та висловив жаль з приводу того, що М. Грушевського критикують його земляки-українці²³.

Отже, історик зумів вистояти під потужним психологічним тиском і не зламатися навіть перед загрозою можливого арешту та репресій щодо сім'ї. Однак здоров'я вченого, на той час уже літньої людини, виявилось не таким міцним, 30 квітня 1947 р. у нього стався інсульт, а 2 травня М. Кордуба помер.

Будучи учнем М. Грушевського, вчений сформувався як науковець широкого профілю. Він написав понад 600 праць (монографій, статей, рецензій, джерельних матеріалів, навчальних підручників, літературних, публіцистичних та перекладацьких творів). Концептуальними у дослідженнях М. Кордуби були проблеми державотворення: формування Київської Русі та її розвитку, функціонування Галицько-Волинського князівства, обґрунтування теорій генези української нації. Цікавив вченого і такий ключовий момент української історії, як епоха Богдана Хмельницького. Крім того, у багатогранній науковій спадщині українського історика значне місце посідають публікації критично-аналітичного характеру з української та зарубіжної історіографії, а також бібліографічні праці.

Досліджуючи ранньослов'янську добу, вчений усвідомлював потребу розв'язання проблем формування та еволюції державних утворень на українських територіях. У ґрунтовній розвідці „Найновіші теорії походження Русі“²⁴ М. Кордуба виступив на підтримку антинорманського постулату, згідно з яким державотворча роль у створенні Київської держави належить місцевій людині. Свої міркування щодо цієї проблеми вчений вперше висловив в інавгураційній промові у Варшавському університеті та одержав доволі позитивні відгуки на неї²⁵.

М. Кордуба активно досліджував історичний розвиток Галицько-Волинського князівства, яке вважав носієм і продовжувачем державної ідеї з київських часів. Багато уваги вчений приділив зовнішньополітичним відносинам Данила Галицького, Галицько-Волинську державу якого вважав рівноцінним партнером тогочасної міжнародної спільноти²⁶. В інших працях історик висвітлював внутрішні та зовнішні процеси в Галицькій держа-

ві за часів князювання Лева І, Юрія І та Болеслава-Юрія ІІ, якого він назвав „останнім самостійним володарем Галицько-Волинської держави“²⁷.

Концептуальний характер мали дослідження М. Кордуби з проблем генези і розвитку української нації. 1930 р. учений опублікував розвідку „Найважливіший момент в історії України“²⁸, яка стала приводом до розгортання жвавої дискусії в українській історіографії. Порушена М. Кордубою проблема привернула увагу вітчизняних учених до історії виникнення власного народу, активізувала дослідження у цій ділянці та мала значний резонанс у науковому середовищі.

Значне місце у науковому доробку М. Кордуби посіли праці з історії Хмельниччини, в яких висвітлені зовнішньополітичні аспекти того часу. Дослідницько-методологічна система М. Кордуби ґрунтувалася на принципі критичного документалізму, загалом характерному для тодішньої позитивістської філософії²⁹. Пошуку й опрацюванню історичних джерел учений надавав надзвичайно важливого значення, вважаючи їх необхідною передумовою пізнання минулого, без критичного вивчення якого неможливе об'єктивне відображення історичної дійсності. Тому в основу своїх історичних праць різних періодів, зокрема досліджень козацької доби, вчений заклавав широку джерельну базу.

Матеріали, опрацьовані вченим в архівах Львова, Варшави, Відня, Москви та інших, лягли в основу багатьох наукових праць, присвячених Хмельниччині: „Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею“, „Між Замостем та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею)“, „Нові причинки до початків Хмельниччини“, „Хмельницький у Белзчині й Холмщині“³⁰. До того ж зібрані першоджерела були опубліковані окремим 12-м томом „Жерел до історії України-Руси“³¹.

Вивчаючи важливі проблеми з історії України, М. Кордуба свої розвідки підкріплював дослідженнями з історичної географії, краєзнавства, етнографії, статистики, топоніміки. Так, у працях

Обкладинка книжки „Мирон Кордуба. Вибрані статті“. Тернопіль, 2011 р.

²³ Витяг із звіту Комісії управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) про перевірку стану ідеологічної роботи в Україні // Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. Т. 1: (1939—1953).— К., 1995.— С. 340.

²⁴ Кордуба М. Найновіші теорії походження Русі // Літературно-науковий вісник (далі — ЛНВ).— 1929.— Т. 100, кн. 11.— С. 1082—1096; його ж. Najnowsze teorie o początkach Rusi // Przegląd Historyczny.— 1932.— Т. 10, zes. 1.— С. 58—74.

²⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 24, арк. 1.

²⁶ Савчук Г. Діалектика всесвітньої і національної історії в історіософському баченні Мирона Кордуби // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Зб. наук. праць.— 2003.— №. 5—6.— С. 396.

²⁷ Кордуба М. Болеслав-Юрій ІІ: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави.— Краків, 1940.— 28 с.

²⁸ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // ЛНВ.— 1930.— Т. 102.— С. 539—546.

²⁹ Великопольська У. Малознана праця Мирона Кордуби „Методологія історії“: спроба аналізу // Вісник Львівського університету. Серія історична.— 2005.— Вип. 39—40.— С. 639.

³⁰ Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. LXXXIV, кн. IV.— С. 5—32; його ж. Між Замостем та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Там само.— 1922.— Т. CXXXIII.— С. 39—56; його ж. Нові причинки до початків Хмельниччини // Там само.— 1926.— Т. CXLIV—CXLV.— С. 209—216; його ж. Хмельницький у Белзчині й Холмщині.— Краків, 1941.— 47 с.

³¹ Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії української козащини. Акти до Хмельниччини (1648—1657).— Львів, 1911.— Т. 12.— 545 с.

„Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та Долішнім Сяном“ і „Молдавсько-польська границя на Покутті до смерті Стефана Великого“³² він намагався встановити етнічні українські землі, які, на його думку, були захоплені Польщею та Молдавією. Історико-краєзнавчі проблеми перебували у центрі уваги вченого й у таких студіях, як „Ілюстрована історія Буковини“, „Північно-Західна Україна“, „Історія Холмщини і Підляшшя“³³.

Не залишився поза увагою М. Кордуби й етнічні та демографічні процеси на українських землях кінця XIX — першої чверті XX ст., особливо у контексті розпаду Австро-Угорської та Російської імперій. Історик уважав, що саме етнічний фактор мав бути вирішальним чинником демаркації державних кордонів на засадах самовизначення народів. Опираючись на це твердження, вчений у працях „Старі й нові держави“, „Територія і населення України“ та „Простір і населення України“³⁴ намагався визначити межі поширення етнічних українських територій і національний склад населення цих земель. Ці розвідки стали вагомим внеском у розвиток української історичної географії, демографії та статистики, поряд із працями таких дослідників, як С. Рудницький, В. Кубійович та ін. Водночас, формуючи свої теорії та висновки, історик великого значення надавав топонімічному матеріялові, наголошуючи на винятковій цінності географічних назв як історичного джерела³⁵.

Важливе місце серед наукових зацікавлень М. Кордуби посідала критико-рецензійна діяльність та історична бібліографія, збиранню й упорядкуванню матеріалів до якої він присвятив

значну частину свого життя. Загалом у наукових виданнях (таких, як „Записки НТШ“, „Kwartalnik Historyczny“, „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte“ та ін.) було надруковано понад 100 рецензій з історії, історичної географії, етнографії та краєзнавства. Рецензії та огляди історика засвідчили його широку ерудицію, глибокі наукові знання, критичний підхід до аналізу обраної проблеми, а також усвідомлення ним важливості інтеграції української історіографії в європейський контекст.

До неопублікованих бібліографічних праць М. Кордуби належить велика історична картотека, яку вчений назвав „Бібліографія історії України“³⁶. Вона відзначається як широким охопленням тематичних проблем, так і значним обсягом використаних у ній матеріалів. Ця картотека є унікальною археографічною пам'яткою, яка відображає систематизовані наукові знання та дає змогу простежити тривалий процес розвитку української історичної науки, а нагромаджений вченим фактичний матеріал становить неабиякий інтерес для широкого кола дослідників.

Отже, М. Кордуба належав до тих українських учених, які своїми дослідженнями не лише долучилися до розвитку національної історичної науки, а й самовідданою працею заклали основи майбутньої української державности. Будучи визнаним дослідником не лише в Україні, а й за її межами, М. Кордуба доклав чимало зусиль для ознайомлення українців із досягненнями європейської історичної науки, а також інформував європейську громадськість про Україну, її історію, видатних діячів.

Олег ПІХ

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ ЯК ІСТОРИК, БІБЛЮФІЛ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

Іван Крип'якевич (25 червня 1886 р. — 21 квітня 1967 р.) — один із провідних учнів школи Михайла Грушевського, людина унікального інтелекту й моральної позиції. Людина, яка мала відчуття часу. Народився у Львові у сім'ї вихідця з Холмщини о. Петра-Франца Крип'якевича, талановитого письменника, дослідника візантійської гимнографії. Історик був будівничим Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а згодом творцем фахового академічного середовища Галичини, загалом України. Будучи державником-соборником, у часи Української національно-демократичної революції 1917—1921 рр. для українських дипломатів у Бресті спішно виготовив карту західних етнічних

кордонів України¹. Прагнув відродити історичну пам'ять у гімназистів Рогатина, Львова, Жовкви, академіків Українського тасмного університету, вихованців Львівської богословської академії.

Спробував себе і як політик, вступивши 1914 р. до Союзу визволення України, а 1921 р. — до централістської Української народно-трудової партії. Провадив просвітницьку роботу у період гітлерівської окупації. Не покинув рідний край, побратимів по перу, фаху і в період радянської займанщини. Намагався бути оптимістом навіть у період суспільного розпаду. Історик консервативно-державницької школи² сміливо реконструював минувшину рідного народу, широко сповідував

³² Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та Долішнім Сяном // Записки НТШ. — Львів, 1925. — Т. СХХХVIII—СХL. — С. 159—245; його ж. Молдавсько-польська границя на Покутті до смерті Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений професорові М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової у Галичині (1894—1904). — Львів, 1906. — С. 158—184.

³³ Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. — Чернівці, 1906. — 87 с.; його ж. Північно-Західна Україна. — Відень, 1917. — 89 с.; його ж. Історія Холмщини і Підляшшя. — Краків, 1941. — 127 с.

³⁴ Кордуба М. Старі й нові держави. — Львів, 1909. — 7 с.; його ж. Територія і населення України. — Відень, 1918. — 24 с.; його ж. Простір і населення України. — Львів, 1921. — 19 с.

³⁵ Федорів І. О. Мирон Кордуба в історії України... — С. 56.

³⁶ Архів Інституту українознавства НАНУ, картотека М. Кордуби „Бібліографія історії України“, 26 скриньок.

¹ Крип'якевич І. Спогади // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 114.

² Дашкевич Я. Постаті. — Львів, 2007. — С. 487—501.

українську національну ідею — і саме у цьому його сила і велич.

Перші наукові проходи майбутній вчений започаткував у Львівському університеті й НТШ. Власне Іван Крип'якевич став одним із очільників Товариства, що в умовах бездержавності кінця XIX — першої третини XX ст. виконувало функції національної академії наук. Допитливий гімназист познайомився з цією інституцією ще 1902 р., коли досвідчений бібліотекар Михайло Павлик позичив юнакові у сусідній кам'яниці на вул. Чарнецького, 26, „Записки НТШ” (том 47) зі статтею Івана Франка „Козак Плахта”. Власне, після студювання цього видання, згадує І. Крип'якевич, він вирішив стати істориком України. А вже у 1905—1906 рр. у „Записках НТШ” з'явилося аж 20 його перших молодечих студій, оглядів, рецензій. Чи не тому у червні 1905 р. університетський професор Михайло Грушевський рекомендував амбітного студента філософського факультету до вступу в Етнографічну комісію Товариства, членами якої були такі велетні наук, як Іван Франко, Олександр Барвінський, Федір Вовк, Борис Грінченко, Володимир Шухевич, Олександр і Філарет Колесси. Наступного року І. Крип'якевича разом із його ровесниками Іваном Дорошенком, Василем Герасимчуком, Іваном Кревецьким прийняли до Археографічної комісії, яку очолював сам Михайло Грушевський. Молодий професор-бородань, як згадував Іван Крип'якевич, мав милий глибинний голос і завжди звертався до молодих колег „пане товарищу”. Разом із М. Грушевським, М. Возняком, В. Дорошенком 1909 р. молодий історик і бібліофіл заснував Бібліографічну комісію НТШ, на засіданнях якої регулярно обговорювалися проблеми української та українознавчої бібліографії. Власне тоді вчений започаткував дослідження літопису друкарства у середньовічному Львові та інших західноукраїнських містах; особливо його цікавила доля Івана Федоровича. Археографічна комісія профінансувала джерелознавчі пошуки юнака в архівах

Іван Крип'якевич
(1886—1967)

і бібліотеках Кракова, Варшави і Москви, де він зібрав матеріали до літопису Хмельниччини і „винотував україніку”. Загалом студії з українсько-російської історії займали провідне місце у науковій діяльності історика³.

1911 р. молодий дослідник успішно захистив у Львівському університеті докторат „Козаччина та Баторієві вольності” і був обраний дійсним членом НТШ. Як член Союзу визволення України у роки Першої світової війни підтримував культурно-освітні акції легіону УСС на Волині, де серед місцевих учителів і учнів відроджених українських шкіл поширював Святе Письмо, а також українську наукову та науково-педагогічну літературу, організовував Шевченківські свята⁴. Після поразки Західно-Української Народної Республіки й інкорпорації Східної Галичини і Волині до Другої Речі Посполитої деякий час поринає у політичну діяльність. У червні 1922 р. на Першому міжпартійному з'їзді у Львові І. Крип'якевич виступив із рефератом про Холмщину і Волинь, запропонувавши галицьким політикам консолідувати зусилля для вироблення спільної тактики супроти польської окупаційної влади. Водночас критикує еміграційний уряд ЗУНР за курс на державну самостійність Галичини. З цього приводу у листі до С. Томашівського від 2 січня 1923 р. він зазначав: „Самостійність Галичини — це минушина”. У травні 1923 р. на з'їзді Української народно-трудової партії обирається до її керівного органу — Тіснішого народного комітету, залучається до розробки партійної програми та відродження партійного органу — газети „Діло”⁵.

Водночас учений тісно співпрацює із НТШ: його обирають до керівних органів Товариства, зокрема секретарем (1920), а після від'їзду М. Кордуби до Варшави — директором (1934) Історично-філософської секції⁶, дійсними членами якої 1937 р. було 47 осіб. У різний час до неї належали відомі наддніпрянські та галицькі вчені: Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Микола Біляшівський, Микола Василенко, Федір

³ Крип'якевич І. Галичина і російська Україна // Діло (Львів).— 1911.— Ч. 54.— 10 берез.; його ж. Україна і Москва. З давньої боротьби за владу // Там само.— 1917.— Ч. 172.— 25 лип.; його ж. Занепад Великої Росії // Там само.— 1918.— Ч. 24.— 2 лют.; його ж. Московська приязнь // Свобода.— 1918.— Ч. 5.— 2 лют.; його ж. Перший прихід російських військ до Києва // Там само.— Ч. 10.— 9 берез.; його ж. Українсько-московський договір 1654 р. і устрій України // Календар Товариства „Просвіта” на 1918 рік.— Львів, 1917.— С. 108—118; його ж. З пограничної українсько-московської переписки 1649—1651 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1929.— Т. СЛ.— С. 81—91; його ж. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.: Нариси.— К., 1953.— 72 с.; його ж. Богдан Хмельницький і Москва // Український історик.— 1969.— Ч. 1—3 (21—23).— С. 141—143.— С. 138—139; його ж. Богдан Хмельницький і Москва // Зборівщина — наш рідний край.— Торонто, 1985.— С. 51—55.

⁴ Крип'якевич І. Українська Волинь. Минушина і теперішність // Українське слово.— 1915.— Ч. 108, 111, 118; його ж. Волинські школи, Кривавого року // Віденський ілюстрований альманах на 1917 рік / [Злагодив Ярослав Весоловський].— Відень, 1917.— С. 211—215; його ж. Давні українські школи у Володимирі Волинському // Звідомлення управи української народної школи ім. Шевченка в Володимирі-Волинському.— Володимир-Волинський: Заходом Шкільного комітету, 1917.— С. 3—9; його ж. Українські школи на Волині // Календар товариства „Просвіта” на 1917 рік.— Львів, 1917.— С. 116—121; його ж. Українські школи на Волині (Комунікат Бюра культурної помочи) // Діло (Львів).— 1917.— Ч. 52.— 4 берез.; його ж. Перша українська школа у Володимирі-Волинському // Рідна школа.— 1933.— № 9.— С. 154—155; його ж. Шкільні традиції Володимира-Волинського // Там само.— 1933.— № 7.— С. 104—105.

⁵ Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 — червень 1930 рр.) / [Упоряд. Н. Халак].— Львів, 2015.— С. 13—16, 119—120.

⁶ Крип'якевич І. Спогади.— С. 125.

Вовк, Олександр Грушевський, Степан Дністрянський, Володимир Дорошенко, Володимир Охримович, Олександр Русов, Йосиф Сліпий, Омелян Терлецький, Дмитро Чижевський, Євген Чикаленко, Дмитро Яворницький та ін.⁷ У 1924—1937 рр. учений редагував „Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції“, які стали інтелектуальним згустком світового наукового українознавства.

У міжвоєнний період І. Крип'якевич плідно працював у різних комісіях НТШ. Зокрема, у Бібліотечній комісії допомагав комплектувати фонд бібліотеки Товариства, якій передав понад тисячу різних видань із власної збірки. У Комісії історії шукав разом із Василем Щуратом, Іваном Трушем, Миколою Голубцем розробив концепцію фундаментальної „Історії української культури“ (1937). Музейній комісії вчений допоміг підготувати експозицію Українського національного музею НТШ. Водночас очолював Комісію Музею воєнно-історичних пам'яток, що організувала збір і упорядкування документів легіону УСС і Галицької армії, на основі яких у приміщенні Українського товариства допомоги інвалідам 1937 р. відкрито унікальний музей (нині — вул. Ген. Чупринки, 48). До цієї акції він залучив видавця Івана Тиктора, істориків Івана Карпинця і Омеляна Прицака, мистецтвознавця Михайла Драгана, засновника „Січі“, адвоката Кирила Трильовського. У той час учений долучається до редагування і написання фундаментальної „Історії українського війська“, ставши фундатором української військово-історичної науки.

Як член Правничої комісії Іван Крип'якевич обговорював проблеми історії держави і права, правничої термінології. Його цікавили й засідання Музикологічної комісії, які провадив Станіслав Людкевич. Регулярно брав участь у роботі Історично-джерелознавчої комісії (очолювали Омелян Терлецький, Микола Андрусак), що готувала підручну бібліографію історії України.

Як голова Комісії старої історії (Ярослав Пастернак, Роман Зубик, Володимир Мацяк, Йосип Пеленський, Богдан Барвінський, Ярослав Рудницький, Олександр Цинкаловський, Володимир Залозецький, Маркіян Смішко, Іван Шендрик, Василь Гарасимчук, Теофіл Коструба, Осип Назарук) та нової історії України НТШ (Ілля Витанович, Роман Роздольський, Іван Карпинець, Мико-

ла Пасіка, Омелян Прицак та ін.) вчений прагнув винести на обговорення актуальні проблеми історії та культури України, зокрема періоду Галицько-Волинської держави, Хмельниччини, доби Української революції 1917—1921 рр. Завжди цікавими були його виступи і публікації, присвячені західним етнографічним межам Галичини і Холмщини (цією гострополітичною темою згодом захопився і його учень Ярослав Ісаєвич). Учений добре знав набутки європейської, насамперед польської історіографії. Намагався не поривати діалогу із польськими колегами; 1928 р. разом із старшим колегою Мироном Кордубою взяв участь у з'їзді істориків Східної Європи у Варшаві, де виступив із рефератом про стан історичної науки в Україні⁸.

Історик прагнув нав'язати творчі взаємини з ученими УРСР. Навесні 1929 р. на запрошення М. Грушевського відвідав академічні установи Києва, виступив з рефератом про державу Б. Хмельницького на історичній секції Всеукраїнської академії наук, познайомився з відомими наддніпрянськими істориками Дмитром Багалієм, Миколою Василенком, Веніаміном Кордтом, економістом і географом Костянтином Воблим; у Харкові зустрівся із земляком, географом Степаном Рудницьким⁹.

У міжвоєнний період, окрім уже згаданих „Історії українського війська“ та „Історії української культури“, за його участю виходять узагальнювальні україноцентричні праці „Велика історія України“ (1935), „Всесвітня історія“ (1939), а також малоформатна „Мала історія України“ (1921, 1924). Спільно з Володимиром Кубійовичем готує фундаментальні видання „Атлас України і сумежних земель“ (Львів, 1937; карта „Українські землі (1914—1923)“ та „Географія України і сумежних земель“ (Львів, 1938; стаття „Історія української колонізації“). До друку своїх праць учений вміло залучав талановитого менеджера — видавця Івана Тиктора, який, за словами І. Крип'якевича, на цих книжках зробив „кокосові інтереси“. Власне у цих та інших своїх працях державницького історіографічного напрямку вчений намагався показати український історіографічний процес, рівноцінний з історичним розвитком інших народів. Особливу ж увагу вчений звертав на процеси націєтворення і державотворення, не забуваючи про соціальні аспекти історії. І. Крип'якевич, як зауважив Ярослав Ісаєвич, стояв на позиціях національного со-

І. Крип'якевич (третій зліва у другому ряду) серед учасників наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР. Львів, 1961 р.

⁷ Брега Г. Історично-філософська секція Наукового товариства імені Шевченка // Енциклопедія історії України. — К., 2005. — Т. 3. — С. 583—584.

⁸ Крип'якевич І. Спогади. — С. 117.

⁹ Там само; Комісія старої історії України НТШ у Львові (За матеріалами записників Осипа Назарука, 1935—1936) // Там само. — С. 306—329.

лідаризму, підкреслював не лише потребу єднання всіх верств народу, але й той факт, що розвитку національній справі завжди надавав вибух народних мас¹⁰. Видається, що цей висновок є цінним не лише для науковців, але й сучасних політиків, які інколи нехтують уроками новітньої історії.

Водночас Іван Крип'якевич став очільником історико-краєзнавчих студій у регіоні, брав участь у діяльності туристично-краєзнавчого товариства „Плай“, організовував краєзнавчі подорожі молоді на Брідщину та Пліснесько, до місця Зборівської битви 1649 р., вздовж Дністра, побував у Луцьку, Крем'янці, Бересті; опублікував краєзнавчі нариси про Львів, Галич, Володимир, Жовкву, Зборів,

Самбір, Страдч, Гримайлів, Брюховичі, Волинь, Холмщину, Бойківщину, Чигирин і Суботів та ін.¹¹ Радив записувати топоніміку старого Львова, мріяв про видання історичного атласу України. Під впливом батька, уродженця Холмщини, прискіпливо досліджував історію, культуру та побут населення цього регіону¹². Свої знання та досвід учений передавав не лише гімназістам, але й разом із Я. Пастернаком, Ю. Полянським, М. Чубатим, К. Чиховичем, Ю. Дзеровичем студентам Львівської богословської академії¹³.

Вчений-бібліофіл прагнув підтримати українське книгознавство і пресознавство. Відтак 1929 р. він став співорганізатором Українського товари-

¹⁰ Ісаєвич Я. Іван Крип'якевич — історик і організатор наукового життя // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 14—15.

¹¹ Крип'якевич І. З історії м. Підгороддя // Записки НТШ. — Львів, 1911. — Т. СІІ, кн. ІІІ. — С. 191—200; його ж. Львівське життя в часах Шашкевича // Неділя. — 1911. — Ч. 43/44. — С. 11—14; його ж. На Баторівці // Діло (Львів). — 1912. — Ч. 137. — 20 черв.; його ж. На Клепарові // Там само. — Ч. 108. — 15 трав.; його ж. Школа ім. короля Данила // Там само. — Ч. 143. — 27 черв.; його ж. Вороги української держави // Свобода. — 1917. — Ч. 52. — 29 груд.; його ж. Берестя // Там само. — 1918. — Ч. 4. — 26 січ.; його ж. Княжий город Галич. — Львів, 1923. — 16 с. (Історична 6-ка „Просвіти“ — Ч. 2); його ж. З історії Гуцульщини // Літературно-науковий вісник. — 1923. — Т. 80, кн. 7. — С. 238—244; Т. 81, кн. 11. — С. 247—259; Т. 82, кн. 12. — С. 338—343; його ж. З під львівських проходів // Діло (Львів). — 1923. — Ч. 86. — 21 лип.; його ж. По княжім Львові (на спомин проходу 2.11.1924) // Там само. — 1924. — Ч. 250. — 8 листоп.; його ж. Слідами княжого Львова. Топографія // Стара Україна. — 1924. — Ч. 12. — С. 184—185; його ж. Богданівська каплиця біля Підлісць Крем'янецького повіту // Туризм і краєзнавство. — Львів, 1925. — № 2. — С. 2; його ж. Легенда про печери у Страдчі (біля Янова під Львовом) // Там само. — № 1. — С. 3—4; його ж. Мандрівки Якова Головацького. 1832—1840 // Там само. — 1925. — № 1. — С. 1—3; № 2. — С. 3—4; його ж. Печери в Галичині // Там само. — № 2. — С. 1—2; його ж. Приповідки про галицькі міста // Там само. — № 2. — С. 4; № 3. — С. 4; його ж. Прогулянка до Медової Печери // Там само. — № 3. — С. 3—4; його ж. Княжий город Галич // Календар Українського народного союзу на 1927 р. — Jersey City (Джерзі Сіті). — 1926. — С. 81—82; його ж. Пам'ятки княжих часів у Перемишлі // Український голос. — 1927. — 7 січ. — № 2 (384); його ж. Звідки пішла назва „Медобори“ // Вісник природознавства. — 1928. — № 2. — С. 114—115; його ж. Високий замок // Життя і знання. 1930—1931. — № 3 (39). — С. 65—67; його ж. Картини з історії Жовкви // З минулого Жовкви. — Жовква, 1930. — С. 713; його ж. Проходи по старім Львові // Життя і знання. — 1930—1931. — № 2 (38). — С. 41—46; його ж. Шануймо наше минуле. Про музей і словник діячів Жовківщини // З минулого Жовкви. — Жовква, 1930. — С. 30—32; його ж. Від Високого Замку до Личакова // Життя і знання. — 1930—1931. — № 10 (46)—11 (47). — С. 308—311; його ж. Волинь — носій української культури. Давні школи на Волині // Неділя. — 1931. — Ч. 26 (146). — 19 лип. — С. 4—5; його ж. Довкола середмістя Львова // Життя і знання. — 1930—1931. — № 9(45). — С. 271—274; його ж. Історичні проходи по Львові // Там само. — 1931. — № 1(49). — С. 18—20; — № 2(50). — С. 38—40; — № 3(51). — С. 72—76; Крип'якевич І., Олійник Г. Коротка історія Гримайлова і сіл судового округу. — Гримайлів, 1931. — 132 с. — 1 мапа; Крип'якевич І. Львівський ринок // Життя і знання. — 1930—1931. — № 4(40). — С. 104—107; № 5 (41). — С. 131—135; його ж. На Личакові // Там само. — № 12 (48). — С. 361—364; його ж. Руська вулиця у Львові // Там само. — 1930—1931. — № 6 (42). — С. 174—177; його ж. Середмістя у Львові // Там само. — 1930—1931. — № 8 (44). — С. 225—228; його ж. Церков Успення у Львові // Життя і знання. — 1931. — С. 214—215; його ж. З історії галицького краєзнавства // Збірник фізіографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1932. — Вип. 4—5. — С. 111—128; його ж. З історії Жовкви // Життя і знання. — 1932. — № 13, 14, 15; 1933. — № 1; його ж. Історичні проходи по Львові. — Львів, 1932. — № 771. — 168 с.; Коструба Т. [Рец. на:] Крип'якевич Іван. Історичні проходи по Львові. Львів 1932 // Записки ЧСВВ. — 1935. — Т. 6. — Ч. 1—2. — С. 416—418; його ж. Чигирин і Суботів з візитації 1726 р. // Записки НТШ. — 1932. — Т. СІІ. — С. 191—194; його ж. З історії Підлютого в 1810—1860 рр. // Лікарський вісник. — 1934. — № 2. — С. 43—45; його ж. З історії Гуцульщини // „Просвіта” Гуцульщини. — Львів, 1936. — С. 6; його ж. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. — 1938. — № 10. — С. 26—33; його ж. Українське оселі в Люблинщині // Життя і знання. — 1939. — № 2(137). — С. 52—53; його ж. З минулого Шевченкової батьківщини // Записки історичного та філологічного факультетів. — К., 1940. — Т. 1. — С. 130—147; його ж. З минулого міста Львова // Література і мистецтво. — Львів, 1941. — № 5. — С. 41—43; його ж. Из истории Львова // За советскую отчизну. — 1945. — № 215. — 7 октября; його ж. Львів. Короткий довідник / [За ред. Г. П. Пінчука]. — Львів, 1945. — 84 с.; його ж. Старий Львів. Історичний нарис // Радянський Львів. — Львів, 1945. — № 5—6. — С. 56—50; його ж. Нариси з історії Львова. — Львів, 1956 (Автор розділу 2, § 2: Львів княжих часів. — С. 20—31 з іл. і карт, розділу 5, § 3: Досягнення львівських учених. — С. 399—412. У співавторстві з С. Гребінським і Є. Паперним); його ж. Деякі літописні назви з Галичини // Записки НТШ. Праці Історико-філософської секції. — Львів, 1991. — Т. ССХІІ. — С. 313—315; його ж. Історичні проходи по Львові / [Упоряд. тексту, текстологічне опрацювання та примітки Б. Якимовича, передмова Я. Ісаєвича]. — Львів, 1991. — 167 с.

¹² Крип'якевич І. Холмські колядки і щедрівки // Українське слово. — 1916. — Ч. 7; його ж. З народних пісень Холмщини // Там само. — 1915. — Ч. 46. — 27 серп.; Ч. 47. — 28 серп.; Ч. 49. — 30 серп.; Ч. 50. — 31 серп.; Ч. 51. — 1 верес.; Ч. 52. — 2 верес.; Ч. 54. — 4 верес.; Ч. 61. — 11 верес.; Ч. 62. — 12 верес.; Ч. 63. — 13 верес.; Ч. 68. — 18 верес.; його ж. З холмських типів. Записки русофіла // Там само. — 1915. — Ч. 132. — 21 листоп.; його ж. Письменники і просвітителі Холмщини // Там само. — 1915. — Ч. 90. — 10 жовт.; Ч. 97. — 17 жовт.; Ч. 94. — 24 жовт.; його ж. Українські школи на Холмщині // Українське слово. — 1915. — Ч. 59; його ж. Холмщина. — Львів, 1915. — 32 с.; його ж. Для Холмщини і Волині // Діло (Львів). — 1916. — Ч. 104. — 23 квіт.; його ж. Холмські традиції // Там само. — 1918. — Ч. 34. — 14 лют.; його ж. Як поляки опікувалися Холмщиною // Свобода. — 1918. — Ч. 8. — 23 лют.; його ж. Перший історик Холмщини [єпископ Яків Суша] // Наша Батьківщина. — 1939. — № 2. — С. 34—37; його ж. З минулого Холмщини // Календар-альманах на 1943. — Краків; Львів, 1942. — С. 43—48; його ж. З історії Холмського Собору // Холмська земля. — 1943. — Ч. 18. — 2 трав.; його ж. Старий Холм (Сторіччя XVI—XVIII) // Краківські вісті. — 1943. — Ч. 110. — 26 трав.; його ж. Церкви Холмщини і Підляшшя // Холмський православний народний Календар на 1944 р. — Холм, 1943. — С. 45—49.

¹³ Гентош Л. Митрополит Шептицький. 1923—1939. Випробування ідеалів. — Львів, 2015. — С. 357—358.